

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

Электронны вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў спецыяльнасцей
6-05-0421-01 “Правазнаўства”, 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне”,
6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”, 6-05-0222-01 “Гісторыя”

Брэст
БрДУ імя А. С. Пушкіна
2025

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.411.3я73

Складальнікі:

кандыдаты філалагічных навук, дацэнты **Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук**

Рэцэнзенты:

кафедра лінгвістычных дысцыплін і міжкультурных камунікацый
УА “Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”

дацэнт кафедры беларускага і рускага літаратуразнаўства і журналістыкі
УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна” кандыдат філалагічных навук,
дацэнт **С. С. Клундук**

Беларуская мова (прафесійная лексіка) : электрон. вучэб.-метад. комплекс для студэнтаў спецыяльнасцей 6-05-0421-01 “Правазнаўства”, 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне”, 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”, 6-05-0222-01 “Гісторыя” / Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; склад. Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2025. – URL:

Выданне распрацавана ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай па дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” і можа быць выкарыстана пры правядзенні лекцыйных і практычных заняткаў, для падрыхтоўкі да прамежкавай атэстацыі і ацэнкі ўзроўню засваення дысцыпліны студэнтамі.

Адрасуецца студэнтам спецыяльнасцей 6-05-0421-01 “Правазнаўства”, 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне”, 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”, 6-05-0222-01 “Гісторыя” дзённай і завочнай форм атрымання вышэйшай адукацыі.

Распрацавана ў фармаце pdf.

**УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.411.3я73**

Тэкставае вучэбнае электроннае выданне

Сістэмныя патрабаванні: тып браўзера і версія любыя; хуткасць падключэння да інфармацыйна-тэлекамунікацыйных сетак любая; дадатковыя надстройкі да браўзера не патрабуюцца.

© УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, 2025

ЗМЕСТ

<u>Уступ</u>	3
<u>Змест вучэбнага матэрыялу</u>	7
<u>Прыкладны тэматычны план</u>	11
<u>Тэарэтычны раздзел</u>	12
Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”	12
Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы	17
Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	28
Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення	37
Тэма 5. Навуковы стыль	41
Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль	44
Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення	48
<u>Матэрыялы да практычных заняткаў</u>	58
Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”	58
Кантрольны тэст па тэме 1	60
Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы	61
Кантрольны тэст па тэме 2	68
Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	70
Кантрольны тэст па тэме 3	78
Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення	80
Кантрольны тэст па тэме 4	83
Тэма 5. Навуковы стыль	84
Кантрольны тэст па тэме 5	85
Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль	87
Кантрольны тэст па тэме 6	89
Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення	90
Кантрольны тэст па тэме 7	94
<u>Матэрыялы для кантролю ведаў</u>	96
Пытанні да заліку	96
<u>Спіс выкарыстанай і рэкамендаванай літаратуры</u>	97
<u>Дадатак. Тэксты для перакладу</u>	100

УСТУП

Вывучэнне дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” з’яўляецца абавязковым пры атрыманні вышэйшай адукацыі і накіравана на засваенне і прафесійнае прымяненне беларускай навуковай тэрміналогіі, выпрацоўку ў студэнтаў уменняў правільна ўспрымаць любую інфармацыю на беларускай мове, а таксама дакладна і асэнсавана выказаць любую думку, спрыяць павышэнню грамадскага прэстыжу беларускай літаратурнай мовы як мовы тытульнай нацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Асноўная мэта электроннага вучэбна-метадычнага комплексу “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” – дапамагчы ў арганізацыі самастойнай працы студэнтаў спецыяльнасцей 6-05-0421-01 “Правазнаўства”, 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне”, 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”, 6-05-0222-01 “Гісторыя” пры засваенні дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”, а таксама пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў і заліку. Распрацоўка будзе садзейнічаць вырашэнню асноўных задач вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;

- пашырыць у студэнтаў сістэму ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры;

- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і ў духоўным адраджэнні нацыі;

- выхоўваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі, імкненне да далейшага ўзбагачэння беларускай мовы;

- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Вучэбна-метадычны комплекс уключае змест вучэбнага матэрыялу, тэарэтычны раздзел, матэрыялы да практычных заняткаў, матэрыялы для кантролю ведаў, спіс літаратуры, дадатак.

У тэарэтычным раздзеле комплексу ў адпаведнасці з тэмамі праграмы дысцыпліны асвятляюцца асноўныя пытанні функцыянавання мовы ў грамадстве, асаблівасці лексічнай сістэмы, спецыфіка тэрміналагічнай лексікі, характарызуецца білінгвізм і моўная інтэрферэнцыя, аналізуюцца адрозненні функцыянальных стыляў, адметнасці маўленчага этыкету беларусаў.

У раздзел “Матэрыялы да практычных заняткаў” уключаны пытанні і заданні, якія прадугледжваюць разнапланавую працу студэнтаў з тэрміналагічнай лексікай, тэкстамі, са слоўнікамі рознага тыпу, з дадатковай літаратурай, з заданнямі на развіццё творчых здольнасцей. Яны дапамагаюць выхоўваць у студэнтаў пачуццё нацыянальнай і асабістай самапавагі, любоў да мастацкага слова, да духоўнай і інтэлектуальнай культуры беларусаў. Матэрыялы заданняў прафесійна арыентаваныя: грунтоуюцца на юрыдычнай, эканамічнай і гістарычнай лексіцы, галіновай і агульнанавуковай тэрміналогіі. У “Матэрыялах да практычных заняткаў” заданні для студэнтаў спецыяльнасцей 6-05-0421-01 “Правазнаўства”, 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне” пазначаны знакам , для студэнтаў спецыяльнасці 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”, 6-05-0222-01 “Гісторыя” – знакам .

Для кантролю ведаў студэнтаў прапанаваны пытанні і кантрольныя тэсты па кожнай тэме.

Тэксты для перакладу з рускай мовы на беларускую, прадстаўленыя ў дадатку, носяць навуковы і навукова-папулярны характар, што дазваляе выкарыстоўваць іх для развіцця вуснага маўлення і засваення літаратурных норм беларускай мовы.

Планавая колькасць аўдыторных гадзін па дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” – 34 гадзіны для дзённай формы атрымання вышэйшай адукацыі (4 гадзіны лекцыйных і 30 гадзін практычных заняткаў для спецыяльнасцей 6-05-0421-01 “Правазнаўства”, 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”, 6-05-0222-01 “Гісторыя” і 34 гадзіны практычных заняткаў для спецыяльнасці 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне”), 10 гадзін практычных заняткаў для студэнтаў завочнай формы атрымання вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 6-05-0421-01 “Правазнаўства” і 8 гадзін – па спецыяльнасці 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”. Усяго па дысцыпліне 54 гадзіны (для спецыяльнасці 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне” – 90 гадзін).

ЭВМК “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” распрацаваны на аснове адукацыйных стандартаў вышэйшай адукацыі 6-05-0421-01 Правазнаўства, 6-05-0421-02 Бізнес-адміністраванне, 6-05-0113-01 Гістарычная адукацыя, 6-05-0222-01 Гісторыя, вучэбнай праграмы ўстанова адукацыі па вучэбнай дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” для спецыяльнасцей універсітэта Р№ УД-01-021-23/вуч., зацверджанай 05.07.2023, і вучэбных планаў Р№ Ю-6-004-24/вуч., Ю-6-005-24/вуч., Ю-6-006-24/вуч., Ю-6-010-24/вуч.3Ф, Ю-6-011-24/вуч.3Ф, Р№ Ю-6-012-24/вуч.3Ф для спецыяльнасці 6-05-0421-01 “Правазнаўства”, Ю-6-001-24/вуч. для спецыяльнасці 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне”, И-6-003-24/вуч., спецыяльнасці 6-05-0113-01

“Гістарычная адукацыя”, И-6-004-24/вуч. для спецыяльнасці “Гісторыя”, зацверджаных 22.05.2024.

Прапанаванае вучэбнае выданне можа быць выкарыстана пры правядзенні лекцыйных і практычных заняткаў, прамежкавай атэстацыі і ацэнкі ўзроўню засваення дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” студэнтамі спецыяльнасцей 6-05-0421-01 “Правознаўства”, 6-05-0421-02 “Бізнес-адміністраванне”, 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”, 6-05-0222-01 “Гісторыя” дзённай і завочнай форм атрымання вышэйшай адукацыі.

[Да зместу](#)

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Прадмет і задачы курса. Месца курса ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, яго сувязь з іншымі дысцыплінамі (гісторыяй літаратурнай мовы, лексікалогіяй, стылістыкай і культурай маўлення). Метады навучання. Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ.

Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.

Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця. Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVI стст. Дзяржаўны статус беларускай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Нацыянальна-моўная палітыка Рэчы Паспалітай і яе вынікі. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX – пачатку XX ст. Беларуская мова ў часы Расійскай імперыі. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI ст.

Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечна беларуская і запазычаная). Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы: актыўная і пасіўная лексіка. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Адрозненне тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі.

Паняцце тэрміна. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна. Тэрміналогія. Галіновыя тэрміналагічныя сістэмы. Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі). Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай.

З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Асноўныя прынцыпы яе выпрацоўкі ў 20–30 гг. XX ст. Крыніцы фарміравання беларускай тэрміналогіі. Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.

Тыпы слоўнікаў. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх роля і месца ў лексікаграфічнай сістэме беларускай мовы. Сістэма падачы тэрмінаў у тлумачальных і перакладных слоўніках, у слоўніках іншамоўных слоў.

Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі. Тэрміналагічная лексікаграфія 20–30-х і 90-х гг. XX ст.

Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму. Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.

Паняцце моўнай нормы. Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння. Асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення ў параўнанні з рускім.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Назоўнік. Несупадзенне ў родзе, ліку і скланенні. Асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў. Прыметнік. Утварэнне і ўжыванне форм ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Выкарыстанне элятыўных форм у беларускай і рускай мовах. Прыналежныя прыметнікі, іх утварэнне.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Займеннік. Асаблівасці ўжывання асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў. Лічэбнік. Скланенне лічэбнікаў і асаблівасці іх ужывання з назоўнікамі. Дзеяслоў. Спецыфіка спражэння. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова. Асаблівасці іх утварэння і ўжывання ў беларускай мове. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у складзе тэрміналагічных словазлучэнняў пры перакладзе на беларускую мову. Прыслоўе. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання формаў ступеней параўнання ў адрозненне ад рускай мовы.

Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.

Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення. Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны).

Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі (уласна навуковы, (акадэмічны), навукова-папулярны, вучэбна-навуковы і інш.). Функцыі навуковага стылю і яго адметныя лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Афіцыйна-справавы стыль і яго асноўныя падстылі (канцылярскі, юрыдычны, дыпламатычны). Функцыі афіцыйна-справавога стылю і яго характэрныя асаблівасці.

Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці. Узаемапранікненне стыляў.

Тэма 5. Навуковы стыль. Асноўныя рысы навуковага стылю (падрыхтаванасць маўлення, пераважна яго пісьмовая форма ў выглядзе маналогу, лагічная паслядоўнасць выказвання, сцісласць пры інфарматыўнай насычанасці зместу).

Моўныя сродкі навуковага стылю (насычанасць тэрмінамі, перавага абстрактнай лексікі, пераважнае ўжыванне назоўнікаў, пашыранасць

формы роднага склону, асаблівая функцыя займенніка мы, шырокае выкарыстанне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, пашыранасць складаназалежных сказаў з аднароднымі членамі, пабочнымі словамі і ўстаўнымі канструкцыямі, сродкі лагічнай сувязі паміж сказамі і інш.).

Паняцце аб падмове навук: матэматыкі, хіміі, эканомікі, права і г. д. Рэальны слоўнік кожнай падмовы. Выкарыстанне невербальных сродкаў (табліцы, графікі, схемы).

Жанравая разнастайнасць навуковага стылю (артыкул, даклад, рэферат, анатацыя, рэзюмэ і інш.), агульныя патрабаванні да напісання і афармлення іх.

Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, іх афармленне. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як структурная адзінка тэксту. Цытаты і спасылкі, іх афармленне.

Пераклад на беларускую мову навуковых тэкстаў.

Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю (пераважна пісьмовая форма функцыянавання, уніфікаванасць і стандартызаванасць мовы дакументаў, дакладнасць фармулёвак, лагічнасць маўлення, экспрэсіўная нейтральнасць, монасемічнасць лексікі).

Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю (шырокае выкарыстанне наменклатурных назваў, пашыранасць аддзяслоўных назоўнікаў, у тым ліку з прэфіксам *не-*, ужыванне назваў асобы паводле сацыяльнага становішча і сферы дзейнасці ў форме мужчынскага роду, абмежаванае выкарыстанне займеннікаў, пашыранасць інфінітыва, спецыфіка дзяслоўнага кіравання, рэгламентацыя парадку слоў у сказе, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі. Выкарыстанне безасабовых канструкцый).

Віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, аўтабіяграфія, дакладная запіска, тлумачальная запіска, кантракт, справавыя пісьмы і інш.), правілы іх напісання і афармлення.

Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў. Загалавак і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента. Роля клішыраваных выказаў у арганізацыі тэксту службовых дакументаў.

Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.

Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення. Мова і маўленне. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека. Прафесійна арыентаванае маўленне.

Паняцце культуры маўлення. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня і багацце (разнастайнасць) маўлення, дарэчнасць, вобразнасць.

Правільнасць маўлення і моўныя нормы (лексічныя, арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя). Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення.

Тэхніка і выразнасць маўлення (голас і маўленчае дыханне, дыкцыя, інтанацыя і інш.). Узаемадзеянне вербальных і невербальных (жэсты, міміка, рухі) сродкаў маўленчай дзейнасці.

Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Асноўныя якасці-паказчыкі паспяховага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

[Да зместу](#)

ПРЫКЛАДНЫ ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН
(дзённая форма атрымання вышэйшай адукацыі)

№ п/п	Назва тэмы	Лекцыі	Практычныя заняткі	Практычныя заняткі
		для спецыяльнасцей 6-05-0421-01 “Правазнаўства”, 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”, 6-05-0222-01 “Гісторыя”		для спецыяльнасці 6-05-0421-02 “Бізнес- адміністраванне”
1	Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”	2	2	4
2	Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы	2	6	8
3	Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму		8	8
4	Навуковы стыль		2	2
5	Афіцыйна-справавы стыль		4	4
6	Функцыянальныя стылі маўлення		4	4
7	Культура прафесійнага маўлення		4	4
	Усяго	4	30	34

Прыкладны тэматычны план
(завочная форма атрымання вышэйшай адукацыі)

№ п/п	Назва тэмы	Практычныя заняткі	
		для спецыяльнасці 6-05-0421-01 “Правазнаўства”	для спецыяльнасці 6-05-0113-01 “Гістарычная адукацыя”
1	Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”	2	2
2	Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы	2	2
3	Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	2	2
4	Функцыянальныя стылі маўлення	2	2
5	Культура прафесійнага маўлення	2	
	Усяго	10	8

[Да зместу](#)

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1. УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

Высокая моўная культура асобы з’яўляецца неад’емнай кампетэнцый кваліфікаванага спецыяліста у розных сферах дзейнасці. У сучасным грамадстве мова выступае важным інструментам інфармацыйнага ўздзеяння. Таму актуальнасць вывучэння дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”, якая дапамагае сфарміраваць камунікатыўна развітую асобу, не выклікае сумнення.

Прадметам вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” выступае кола навуковых ведаў пра сучасную беларускую мову ў яе прафесійна-камунікатыўным аспекце. Асноўныя мэты: выпрацоўваць і замацоўваць у студэнтаў практычныя ўменні і навыкі грамацкага карыстання вуснай і пісьмовай мовай; развіваць моўна-эстэтычны густ, звязаны з чысцінёй і правільнасцю мовы; пашыраць і ўзбагачаць прафесійны лексічны запас будучых спецыялістаў-практыкаў, выпрацаваць уменне практычнага карыстання тэрміналогіяй і прафесійнай лексікай па абранай спецыяльнасці; выхоўваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа.

У адпаведнасці з мэтамі ставяцца наступныя задачы:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;
- пашыраць у студэнтаў сістэму ведаў пра лексічны склад, тэрміналогію і маўленчую культуру;
- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і ў духоўным адраджэнні нацыі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Раскрыццё зместу і тэматычнае нападзенне вучэбнага прадмета “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” забяспечваецца праз сувязь з такой дысцыплінай, як “Гісторыя беларускай дзяржаўнасці”, і павінна сістэматызаваць і паглыбіць веды студэнтаў па гісторыі фарміравання і развіцця беларускай народнасці і мовы, каб павысіць іх моўную культуру і падрыхтаваць да выкарыстання беларускай мовы ў прафесійнай дзейнасці.

Засваенне і прафесійнае прымяненне сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае на мэце фарміраванне не толькі сацыяльна-прафесійных кампетэнцый – выпрацоўку і замацаванне практычных

уменняў і навыкаў карыстання яе вуснай і пісьмовай формамі, але і фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый – развіццё моўна-эстэтычнага густу і творчага патэнцыялу асобы. Важным кампанентам вучэбнай дысцыпліны з’яўляецца актыўнае далучэнне да спадчыны слаўных беларусаў, якія ў розныя гістарычныя эпохі праявілі сябе ў беларускай навуцы, мастацтве, літаратуры.

Мова і соцыум

Мова – своеасаблівы феномен культуры чалавечага грамадства. Сучасная навука лічыць мову з’явай сацыяльнай, а не біялагічнай, бо мова не перадаецца па спадчыне. Дзіця авалодвае моваю таго калектыву, у якім расце і выхоўваецца. Мова асобнага чалавека ўзнікае і развіваецца толькі ў грамадстве і пад уздзеяннем калектыву. Значыць, мова не нейчы дарунак і не вынаходства адной асобы. Гэта сацыяльная (грамадская) з’ява, а не чыста індывідуальная, бо без грамадства мова немагчымая. Як і наадварот: без мовы не існуе грамадства, бо людзі не змаглі б паразумецца адзін з адным, наладзіць вытворчасць, свой побыт і выжыванне.

Усе вялікія і малыя асаблівасці жыцця нашага народа (прыродныя ўмовы і геаграфія краіны, узровень народнай гаспадаркі, кантакты з іншымі народамі, характар грамадскай думкі, асаблівасці мыслення і псіхікі людзей, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы паводзін, развіццё культуры і мастацтва, духоўнае жыццё) адлюстраваліся ў мове. Мова – гэта не толькі сродак зносін і сувязей, але і лютэрка жыцця ўвогуле.

Як і іншыя нацыянальныя мовы, сучасная беларуская мова выступае ў дзвюх разнавіднасцях: *літаратурнай* і *народна-дыялектнай*. Кожная з гэтых разнавіднасцей мае свае сферы ўжывання і свае формы бытавання. Мясцовыя гаворкі тэрытарыяльна і функцыянальна абмежаваны. Яны існуюць у вуснай форме і выкарыстоўваюцца пераважна як сродак зносінаў сярод сельскіх жыхароў. Літаратурная мова абслугоўвае розныя сферы дзейнасці беларускага народа, з’яўляецца поліфункцыянальнай. Гэта мова школы, друку, радыё, тэлебачання, літаратуры, тэатра, навукі і г. д. Літаратурная мова мае складаную і разнастайную сістэму моўных сродкаў, рэгламентавання і пісьмова замацаваныя нормы. Яна выступае ў вуснай і пісьмовай формах, якія разлічаны на розныя віды ўспрыняцця (слыхавое і зрокавае) і, адпаведна, адрозніваюцца лексічным і граматычным афармленнем. Сучасны стан беларускай літаратурнай мовы – вынік працяглага і складанага працэсу яе развіцця, які непарыўна звязаны з лёсам беларускага народа, з плёнам і стратамі яго гісторыі.

Функцыі мовы

Мова – найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Дзеля таго, каб існаваць, людзі павінны дамовіцца паміж сабою пра супольныя справы, размеркаванне абавязкаў, пра вызначэнне агульных планаў і г. д. Аднак ці толькі ў гэтым прызначэнне мовы? Якія яшчэ функцыі яна выконвае, рэалізуе?

Пад **функцыяй** мовы разумеюць яе прызначэнне і ролю, якую яна выконвае ў жыцці чалавека і грамадства.

Галоўная функцыя мовы – **камунікатыўная**. Яна заключаецца ў тым, што мова з’яўляецца найважнейшым сродкам чалавечых зносін. Узнікшы разам з грамадствам, мова нястомна служыць чалавеку ў розных яго занятках і патрэбах. У штодзённай моўнай практыцы людзі ўдасканальваюць гэты сродак зносін, імкнучыся спазнаць яго прыроду.

Другая цэнтральная функцыя – **думкафармавальная**, якая заключаецца ў фарміраванні і фармуляванні думкі. Не выпадкова адзін з мовазнаўцаў XIX ст. В. Гумбальт назваў мову “органам, які творыць думку”.

Сувязь чалавека з навакольным светам ажыццяўляецца праз **намінатыўную** функцыю мовы (функцыю называння рэалій і паняццяў). Знешнія прадметы становяцца ўнутраным здабыткам чалавека, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, пачуццяў, калі гэтыя прадметы атрымліваюць назвы сродкамі мовы, у першую чаргу словамі.

Пазнавальная функцыя. Чалавечае пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца з дапамогай мовы. Засвойванне назапашаных чалавецтвам ведаў, практычна ўсе працэсы навучання людзей (у школах, у ВНУ і г. д.) звязаны з шырокім выкарыстаннем мовы, якая служыць галоўным сродкам атрымання, павелічэння, узбагачэння ведаў.

Мова з’яўляецца і галоўным спосабам выражэння пачуццяў кожнага чалавека і тым самым выконвае **экспрэсіўную** функцыю. Праз мову перадаюцца не толькі веды, пэўныя звесткі, але і выяўляецца той, хто гаворыць (яго здольнасці, вопыт, эрудыцыя, уменне валодаць мовай), разгортваецца ўвесь унутраны свет чалавека. Добрае, шчырае слова высока цэніцца ў народзе. Яно ўздывае настрой, дапамагае жыць. Невыпадкова яго параўноўваюць з прадметамі і з’явамі, якія маюць вялікае значэнне ў жыцці чалавека: *Добрае слова далёка чуваць. Ласкавае слова – што дзень ясны. Слова даражэй за золата.*

Эстэтычная функцыя ўвасабляецца ў мастацкай прозе, паэзіі, сцэнічным маўленні, красамоўстве. Мова з’яўляецца інструментам для творчасці, а ў некаторых выпадках і сама можа быць аб’ектам творчасці.

Мова можа выступаць у якасці фактару палітыкі (напрыклад, для нацыянальнай ідэнтыфікацыі) або як сродак палітычнай і (ці) культурнай экспансіі. У гэтым заключаецца яшчэ адна функцыя мовы – *ідэалагічная*.

Разнастайныя функцыі мова рэалізуе пры сваім ужыванні не паасобку, а ў комплексе з сітуацыйным вылучэннем адной з іх у залежнасці ад намераў прамоўцы, яго здольнасцей, мэт выказвання, інтарэсаў, складу аўдыторыі і іншых фактараў. У цэлым усе функцыі, якія выконвае мова, накіраваныя на тое, каб зрабіць яе найбольш аптымальным сродкам самавыражэння людзей і эфектыўным сродкам зносін паміж імі.

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў

Паводле звестак вучоных, у нашы дні вядома каля 5000 розных (жывых і мёртвых) моў (па іншых звестках – 3000, ад 2500 да 5000), з якіх на 180 мовах размаўляюць амаль тры з паловай мільярды жыхароў зямлі, а 4000 моў абслугоўваюць нязначную частку насельнікаў Зямлі, іншы раз мовай карыстаюцца сотні і нават дзясяткі людзей. Напрыклад, англічане, аўстралійцы і насельніцтва ЗША гавораць на англійскай мове, большая частка народу Лацінскай Амерыкі – на іспанскай. У адной краіне часта гавораць на некалькіх мовах. Напрыклад, у Інданезіі налічваюць каля 200 моў, у Дагестане – каля 30, у сучаснай Швейцарыі існуюць чатыры мовы – нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская, дзве мовы – французская і фламандская – выкарыстоўваюцца ў Бельгіі.

Усе мовы свету групуюцца паводле паходжання і гістарычнага развіцця, ці моўнай роднасці, паводле агульнага моўнага матэрыялу, ці генеалогіі. Так, паводле генеалагічнай класіфікацыі мовы аб'ядноўваюцца ў сем'і, а тыя ў залежнасці ад ступені блізкасці моў паміж сабой могуць падзяляцца на групы і падгрупы.

Навука пра мовы, якая называецца мовазнаўствам або лінгвістыкай, выдзяляе індаеўрапейскую, іберыйска-каўказскую, фіна-ўгорскую, цюркскую, мангольскую, тунгуса-маньчжурскую, кітайска-тыбецкую, аўстраазіяцкую і іншыя сем'і моў. Некаторыя мовы з'яўляюцца ізаляванымі, не ўваходзяць у склад сем'яў ці груп, напрыклад японская мова, якая абслугоўвае звыш 110 млн чалавек, карэйская і інш.

Найбольшую цікавасць для нас мае **індаеўрапейская сям'я моў**, адна з найбольшых па колькасці носьбітаў. Да яе належыць больш за 150 моў, якія ўтвараюць 12 груп: *індыйская* (мовы хіндустані, пенджабі, бенгалі, орыя, біхары, а таксама мёртвыя мовы Індыі – санскрыт, пракрыты і інш.); *балтыйская* (літоўская, латышская, мёртвая пруская мова); *германская* (дацкая, нарвежская, шведская, нямецкая, англійская і інш.); *раманская* (іспанская, французская, партугальская, італьянская, мёртвая

лацінская і інш.); *славянская* распадаецца на тры падгрупы: усходнеславянскую (беларуская, руская, украінская); заходнеславянскую (польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая, а таксама мёртвая палабская); паўднёvasлавянскую (балгарская, славенская, македонская, сербскахарвацкая і мёртвая стараславянская) і інш.

Падгрупы моў славянскай групы склаліся гістарычна, іх назвы адпавядаюць геаграфічнаму размяшчэнню славян. Блізкасць славянскіх моў тлумачыцца ў першую чаргу тым, што ў пэўны перыяд продкі сучасных славянскіх народаў жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, так званай прарадзіме славян. Гэта было прыкладна з IV тысячагоддзя да нашай эры па VI ст. нашай эры. Тэрытарыяльныя межы ўключаюць прастору ад Дуная і Одэра да Дона і Волгі. Зразумела, што ў той час сувязь паміж імі была вельмі цесная, а падабенства, у тым ліку і моўнае, было значна большым, чым цяпер. Гэта дазваляе гаварыць аб так званай праславянскай мове, або агульнаславянскай мове-аснове, агульнай мове ўсіх славян, фрагменты якой можна ўзнавіць на падставе некаторых старажытных фактаў, што захаваліся ў асобных славянскіх мовах і дыялектах.

У сучасных славянскіх мовах захавалася з таго часу шмат агульнага ў лексіцы, фанетыцы, граматыцы. Пра агульнасць паходжання славянскіх моў сведчыць вялікая колькасць аднакаранёвых слоў (роднасных): *зямля, ноч, неба, лес, слова, сіні, зіма, жыць* і інш.

З VI ст. у выніку паслаблення сувязей паміж славянскімі плямёнамі агульнаславянскае адзінства перастала існаваць. З гэтага часу пачалося вылучэнне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў. З блізкіх паміж сабой племянных дыялектаў склалася агульнаўсходнеславянская мова, якую яшчэ называюць старажытнарускай або ўсходнеславянскай. На гэтай мове створана даволі шмат рукапісных помнікаў (рэлігійных, справавых, мастацкіх і інш.), частка якіх захавалася да нашага часу (“Слова пра паход Ігаравы”, “Аповесць мінулых часоў”, “Руская праўда” і інш.). Яны служаць агульнай пісьмовай скарбонкай усіх усходніх славян і перакладзены на сучасныя беларускую, рускую, украінскую мовы.

Фарміраванне беларускай народнасці і яе мовы пачалося ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, у якое ўвайшлі землі сучаснай Беларусі і Украіны. У межах Маскоўскай дзяржавы склаліся руская народнасць і яе мова. Самай вялікай па колькасці славян, што гавораць на яе мовах, з’яўляецца ўсходнеславянская падгрупа, у склад якой уваходзяць беларуская, руская і ўкраінская мовы.

[Да зместу](#)

Тэма 2. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Лексіка (грэч. *lexikos* ‘які адносіцца да слова, слоўнікавы’) – гэта сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы склад, а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці або ў творах асобнага пісьменніка.

Словы, якія складаюць лексіку сучаснай беларускай літаратурнай мовы, характарызуюцца пэўнай спецыфікай: яны адрозніваюцца паміж сабой паводле паходжання, ступені актыўнасці, сферы выкарыстання, стылістычнай прыналежнасці. Вывучэнне гэтых асаблівасцей з’яўляецца адной з найважнейшых задач спецыяльнага раздзела мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы, лексічныя значэнні слоў, іх паходжанне, развіццё і ўжыванне, – **лексікалогіі** (ад грэч. *lexikos* ‘слоўнікавы’ і *logos* ‘вучэнне’).

Слова як прадмет вывучэння лексікалогіі – мнагагранная і складаная структурна-семантычная адзінка. Гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы з пэўным значэннем. Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнне.

Лексічнае значэнне слова – гэта яго суаднесенасць з тымі ці іншымі з’явамі або прадметамі, рэчаіснасцю (тое, што слова абазначае: *дом* – будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў).

Граматычнае значэнне слова – тыя агульныя значэнні, якія ўласцівыя розным разрадам слоў у мове і на аснове якіх гэтыя разрады вылучаюцца (*дом* – назоўнік, мужчынскага роду, 1-га скланення, неадусаўлёны).

Словы бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца **адназначнымі**. Гэта пераважна словы, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, а таксама некаторыя назвы раслін, жывёл, птушак, прадметаў (*датацыя, клён, вадарод, дождж, дрыгва, рэформа, рэпутацыя, рэспубліка, імпульс, кларнет* і інш.). Аднак большасць слоў беларускай мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў, такія словы называюцца **мнагазначнымі**. Кожнае значэнне мнагазначнага слова стала замацавалася ў мове і адлюстроўваецца тлумачальнымі слоўнікамі, напрыклад: *клас* ‘вялікая група людзей, аб’яднаная аднолькавымі адносінамі да сродкаў вытворчасці, да размеркавання грамадскага багацця і агульнасцю інтарэсаў’, ‘група вучняў аднаго і таго ж года навучання або група, якая навучаецца ў пэўнага выкладчыка, вывучае пэўны прадмет’, ‘пакой для заняткаў у школе’, ‘разрад, група (па якой-небудзь класіфікацыі)’ і ‘высокі ўзровень чаго-небудзь’.

Адрозніваюць *прамое* і *пераноснае* лексічнае значэнне слова. Прамое значэнне – першаснае, зыходнае, якое стала асноўным. Пераноснае значэнне ўзнікае на базе прамога ў выніку пераносу назвы адной з’явы на другую з’яву на аснове агульнасці іх прымет.

У залежнасці ад прыметы, пакладзенай у аснову пераносу назвы з аднаго прадмета, з’явы або якасці на другі, адрозніваюць наступныя тыпы полісеміі: метафара, метанімія і сінекдаха.

Метафара – перанос назвы з аднаго прадмета, з’явы рэчаіснасці на другі на аснове падабенства:

– вонкавай формы: *шышка сасновая – шышка на галаве; востры серп – серп месяца;*

– колераў: *чорны колер – чорны дзень, чорныя думкі, чорны намер;*

– прызначэння, функцыі: *крыло птушкі – крыло самалёта;*

– размяшчэння: *хвост рыбы – хвост поезда* і інш.

На аснове падабенства адбываецца таксама перанос назваў і ў тых выпадках, калі дзеянні, якасці, уласцівасці, характэрныя для чалавека ды іншых жывых істот, прыпісваюцца з’явам нежывой прыроды: *чалавек ідзе – час ідзе, птушка праляцела – год праляцеў.*

Метанімія – перанос назвы аднаго прадмета на іншы на аснове сумежнасці ў прасторы і часе, на аснове пэўнай знешняй ці ўнутранай сувязі паміж прадметамі:

– перанос назвы памяшкання на людзей, якія там знаходзяцца: *светлая школа – на суботніку працуе ўся школа;*

– перанос назвы пасудзіны на колькасць і меру таго, што змешчана ў ёй: *купіў дзве талеркі – з’еў дзве талеркі (супу);*

– перанос назвы з дзеяння на вынік гэтага дзеяння: *песеў кукурузы закончыўся – псевы дружна зарунелі;*

– перанос назвы матэрыялу на выраб з гэтага матэрыялу: *злітак срэбра – заваявалі срэбра (медаль);*

– перанос імя аўтара на яго творы: *чытаць пра Якуба Коласа – чытаць Якуба Коласа* і інш.

Сінекдаха – перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове колькасных адносін:

– ужыванне слова як назвы часткі цела чалавека і ў значэнні ‘чалавек’: *адкрыць рот – у сям’і восем разоў;*

– ужыванне аднаго ліку замест другога: *“Не возьме немец Масквы”, – гаварыла цётка Тэкля (М. Парахневіч);*

– ужыванне канкрэтнай назвы замест агульнай і наадварот: *Ніколі не бывае, каб у хаце вывелася капейка (Г. Далідовіч)* і інш.

На кожным этапе развіцця мовы суіснуе лексіка *актыўная* (словы, якія ведаюць і актыўна ўжываюць усе носьбіты мовы) і *пасіўная* (словы,

зразумелыя для большасці носьбітаў мовы, але яны ўжываюцца рэдка і захоўваюць адценне ўстарэласці або навізны).

Устарэлымі лічацца словы, што ў сучаснай беларускай мове выйшлі з актыўнага выкарыстання. Сярод іх вылучаюцца гістарызмы і архаізмы. **Гістарызмы** – гэта назвы пэўных прадметаў, з’яў мінулых эпох (*кальчуга, лапці, ураднік, пан, прыстаў, дзясяцкі, калчан, бурмістр, гайдук*); гістарызмы не маюць сінонімаў і ўжываюцца як нейтральныя словы ў навуковай, вучэбнай і мастацкай літаратуры пры апісанні старажытнасці, тлумачэнні гістарычных падзей. **Архаізмы** – гэта ўстарэлыя назвы сучасных прадметаў і з’яў, якія ў працэсе развіцця мовы былі заменены новымі словамі-сінонімамі (параўн. *раць і войска, чало і лоб, перст і палец, ланіты і шчокі, марац і сакавік, прошласць і мінулае, прышласць і будучыня, паходня і факел, пекната і прыгажосць, Гарадзень і Гродна, Понцакае мора і Чорнае мора*).

Неалагізмы – гэта словы, якія называюць новыя паняцці з розных сфер дзейнасці чалавека і не ўвайшлі ў склад агульнай лексікі ў пэўны час свайго існавання. Кожная мова на працягу свайго развіцця няспынна папаўняецца неалагізмамі. Асабліва шмат новых слоў з’яўляецца ў сувязі са значнымі сацыяльна-палітычнымі зрухамі, зменаў ў вытворчасці, навуцы, мастацтве (*прамоўтар, рэбрэндынг, франчайзінг, клірынг, капірайтар, мерчандайзер, сэлфі*). Калі жыццёвая з’ява, якую абазначае неалагізм, страчвае актуальнасць, то і само слова паступова пачынае ўспрымацца як устарэлае (*рабфак, серадняк, кулак, вылучэнец*), а калі новае слова адпавядае законам мовы, а з’ява, якую гэта слова называе, жывая, то яно вельмі хутка перастае ўспрымацца як неалагізм і пераходзіць у групу агульнаўжывальных слоў, што з цягам часу нават узаконьваецца слоўнікамі літаратурнай мовы (*рэйтынг, дыскета, інтэрнал, інвестар, сайт, камп’ютар, аэробус*).

Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання

Лексіка беларускай мовы ў залежнасці ад характару функцыянавання дзеліцца на дзве вялікія групы: агульнаўжывальную і абмежаваную сферай ужытку. У першую групу ўваходзяць словы, выкарыстанне якіх не абмежавана ні тэрыторыяй распаўсюджвання, ні родам дзейнасці людзей; яны складаюць аснову слоўнікавага складу беларускай мовы. Значэнне такіх слоў зразумела кожнаму носьбіту мовы: *светлы, малады, прыгожы, бяроза, бег, расці, лічыць, дзіця, матуля, сястра, дабрыня, навіна, жыццё, аповесць* і інш.

Да лексікі абмежаванага ўжытку адносяцца словы, ужыванне якіх абмежавана: 1) мясцовасцю (дыялектная лексіка); 2) родам заняткаў ці інтарэсаў (жаргонная лексіка); 3) прафесіяй (спецыяльная лексіка).

Дыялектныя словы адрозніваюцца ад агульнаўжывальных лексічнымі, фанетычнымі або граматычнымі асаблівасцямі (*парган* ‘плот’, *каліта* ‘сумка, кашалёк’, *таўчэнік* ‘тоўчаная бульба’, *файны* ‘прыгожы’, *серпарэзнік* ‘крываўнік’, *тутацька* ‘тут’ і інш). Дыялектныя словы ў мове насельніцтва пэўнай мясцовасці выконваюць намінацыйную функцыю, а ў мове мастацкіх твораў ужываюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў.

Жаргонныя словы ўжываюцца ў гутарковай мове людзей, аб’яднаных сумесным заняткам, агульнымі інтарэсамі; ёсць жаргон паляўнічых, жаргон студэнтаў, спартсменаў і інш. Жаргонная лексіка – гэта пераасэнсаваныя, метафарызаваныя, часам фанетычна скажоныя словы літаратурнай мовы (*тачка* ‘аўтамабіль’, *хвост* ‘акадэмічная запазычанасць’, *клёва* ‘вельмі добра’, *чыталка* ‘чытальная зала’, *лаба* ‘лабараторная работа’, *чайнік* ‘нявопытны ў пэўнай справе чалавек’). Жаргонныя словы і выразы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці; у мастацкіх і публіцыстычных творах яны ўжываюцца як стылістычны сродак для рэалістычнай абмалёўкі людзей пэўных сацыяльных і ўзроставых груп.

Спецыяльную лексіку ўжываюць і разумеюць толькі людзі пэўнай спецыяльнасці: *касацыйная скарга*, *ратыфікацыя*, *прэамбула*, *тэстамент*, *інкрымінаванне*, *харугва*, *тэакратыя*, *рэквізіцыя*, *рэкрэацыя* і інш. Да гэтай групы слоў адносяць навуковыя тэрміны, наменклатурныя назвы і прафесіяналізмы.

Спецыяльная лексіка

Слова “**тэрміналогія**” выкарыстоўваецца ў двух асноўных значэннях:

1) сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва, якая адлюстроўвае адпаведную сістэму паняццяў, напрыклад: *мовазнаўчая тэрміналогія*, *юрыдычная тэрміналогія*, *гістарычная тэрміналогія*, *тэрміналогія эканомікі*, *тэрміналогія машынабудавання*;

2) раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў.

Тэрмін – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў. Тэрмін – гэта імя паняцця. Асаблівасць тэрмінаў у тым, што значэнне звычайнага слова можа быць растлумачана, а сутнасць тэрміна павінна быць вызначана.

Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкасפעцыяльныя тэрміны. *Агульнанавуковыя тэрміны* – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны можна сустрэць ва ўсіх тэрміналагічных сістэмах: *актуальнасць, мэтазгоднасць, фарміраванне, дэталізацыя, элемент, каэфіцыент, функцыя, тэхналогія, працэс. Міжнавуковыя тэрміны* ўваходзяць у тэрміналагічныя сістэмы некалькіх галін ведаў, паколькі выражаюць найбольш агульныя паняцці, якія суадносяцца з аб’ектамі, з’явамі, працэсамі, уласцівасцямі ў розных галінах навукі: *злучэнне* (тэхн., хім., астран.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам.-паліт., эканам., псіхал.). *Вузкасפעцыяльныя тэрміны* – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносінаў: *інкрымінаванне, ліцэнзія, канфіскацыя, бізнес-інжынірынг, вэб-дызайнер, адміністрацыйны агляд, этымалогія, урбанізацыя, нумізматыка, тэакратыя, пратэстантызм, рэпарацыя* і г. д.

Тэрмін з’яўляецца часткай моўнай сістэмы. Паміж тэрміналогіяй і літаратурнай мовай існуе пастаянная сувязь (многія словы з разраду агульнаўжывальных перайшлі ў разрад тэрмінаў і наадварот). Такія лексіка-семантычныя працэсы, як полісемія, аманімія, сінанімія, што працякаюць у мове, сустракаюцца і ў тэрміналогіі.

Асноўны крытэрыі, якому павінен адпавядаць тэрмін, – гэта яго *дакладнасць*, адпаведнасць слоўнага знака пэўнаму паняццю.

Важным крытэрыем тэрміна з’яўляецца *адназначнасць*. Парушаюць яе такія лексіка-семантычныя працэсы, як полісемія і аманімія, якія характэрны як для мовы, так і для тэрміналогіі, таму што пэўная частка слоў літаратурнай мовы расшырыла сваю семантыку і набыла дадатковыя тэрміналагічныя значэнні. Так, пра адназначнасць тэрміна можна гаварыць, разглядаючы яго толькі ў межах пэўнай тэрмінасістэмы.

Наступным крытэрыем тэрміна можна назваць яго *кароткасць*. Аднак гэты крытэрыі не павінен быць рашаючым у выбары тэрміналагічнага наймення. Д. С. Лотэ зазначае: “Кароткасць тэрміна і яго адпаведнасць паняццю з’яўляюцца станоўчымі якасцямі, якія вызначаюць дабротнасць кожнага асобнага тэрміна”.

Немалаважным крытэрыем тэрміна з’яўляецца яго *сістэмнасць*, што звязана з упарадкаваннем адпаведнай тэрміналогіі.

Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў, звязаных адзін з адным на паняццыйным, лексіка-семантычным, словаўтваральным і граматычным узроўнях. Іншымі словамі, тэрміналогія – гэта сістэма, звёнамі якой з’яўляюцца тэрміны і ўнутры якой яны займаюць сваё пэўнае месца. Немагчыма выкінуць тэрмін з сістэмы, не парушыўшы яе цэласнасць.

Акрамя пералічаных вышэй якасцей, якімі павінен валодаць тэрмін, неабходна адзначыць такія, як *адсутнасць дублетаў, магчымасць утвараць вытворныя словы* і інш.

Ад тэрмінаў неабходна адрозніваць **прафесіяналізмы** – словы, якія сустракаюцца ў мове прадстаўнікоў пэўнай прафесіі: пчаляроў, акцёраў, вадзіцеляў, цесляроў і інш. Некаторыя назвы разнастайных прылад працы, дзеянняў, асаблівасцей вырабаў не выходзяць за межы прафесіянальнай мовы і не становяцца афіцыйнымі назвамі, як тэрміны. Напрыклад, у мове рыбакоў існуюць назвы розных прылад для лоўлі рыбы: *бучы, таптухі, кашалі, крыгі*. У залежнасці ад прызначэння цесляры адрозніваюць розныя віды гэбляў: *гарбач, калёўка, штап*.

Прафесіяналізмы займаюць значнае месца ў сферы інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі, асабліва ў маўленні вузкіх спецыялістаў, а таксама моладзі, якая ў большай ступені і часцей, чым людзі старэйшага ўзросту, мае дачыненне да камп’ютарнай тэхнікі і інфармацыйных тэхналогій. Словы накіраваны *глюк, гугліць, адмін, вінт, інфа, клава, лагаць, комп, мыла, скінуць* трывала ўвайшлі ў жыццё кожнага чалавека, які карыстаецца камп’ютарам. Новае лексічнае значэнне набылі і такія словы, як *мазгі* ‘аператыўная памяць’, *сетка* ‘інтэрнэт’, *гектар* ‘гігабайт інфармацыі’, *воблака* ‘мадэль анлайнсховішча, у якім даныя захоўваюцца на шматлікіх, размеркаваных ў сетцы серверах’, *акно* ‘частка экрана камп’ютара’ і інш.

Па сутнасці сваёй прафесіяналізм – гэта слэнгавае (жаргоннае) слова, якое замяняе афіцыйна прызнаны тэрмін. Дзякуючы сцісласці, лаканічнасці і здольнасці выражаць іранічна-жартаўлівыя адносіны, яны папулярныя сярод рознаўзроставых карыстальнікаў.

Тэрміны і прафесіяналізмы адрозніваюцца паміж сабой цэлым шэрагам прыкмет:

а) часам і шляхамі свайго фармавання (прафесіяналізмы ўтвараюцца значна раней і стыхійна, а ўтварэнне тэрмінаў адбываецца пазней і носіць мэтанакіраваны характар);

б) нарматыўным статусам (тэрмін з’яўляецца афіцыйна ўзаконенай назвай навуковага паняцця, а прафесіяналізм – гэта слова, уласцівае гаворцы якой-небудзь групы асоб, аб’яднаных агульнай прафесіяй);

в) адносінамі да экспрэсіўнасці (прафесіяналізмы амаль заўсёды экспрэсіўныя, а тэрміны стылістычна нейтральныя);

г) выкарыстаннем у розных тыпах тэкстаў (тэрміны пераважаюць у пісьмовых тэкстах, а прафесіяналізмы – у вусных);

д) пашыранасцю ў межах агульнанацыянальнай мовы (тэрміны маюць агульнанацыянальны і часам інтэрнацыянальны характар, а прафесіяналізмы нярэдка носяць мясцовы характар).

Значную ролю ў папаўненні тэхнічнай тэрміналогіі адыгрываюць наменклатурныя назвы. Наменклатура ўзнікла значна пазней. Сістэмнае вывучэнне яе пачалося ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Наменклатура – гэта назвы, якія выкарыстоўваюцца ў якой-небудзь галіне навукі, вытворчасці для абазначэння яе аб'ектаў (у адрозненне ад тэрміналогіі, дзе ўтрымліваюцца назвы абстрактных паняццяў і катэгорый), напрыклад: геаграфічныя тэрміны *акіян, раўніна, возера* і геаграфічная наменклатура *Ціхі акіян, Атлантычны акіян, возера Байкал, возера Нарач, Усходне-Еўрапейская раўніна, Бабруйская раўніна*; батанічныя номены *каліна звычайная, парэчкі чырвоныя, астра садовая*, гістарычныя – *Люблінская унія 1569 г., Брэсцкая унія 1596 г., Вялікая Айчынная вайна, грамадзянская вайна 1430-ых гг. у ВКЛ і інш.*

Часцей пад наменклатурай разумеюць адносна ўпарадкаваную сістэму назваў, якая прымяняецца ў якой-небудзь галіне навукі (анатамічная, батанічная, спартыўная і г. д.). Некаторыя даследчыкі ўключаюць наменклатуру ў склад тэрміналогіі, падкрэсліваючы агульныя прыкметы тэрмінаў і номенаў.

Спосабы ўтварэння тэрмінаў

У беларускай мове тэрміны, як і звычайныя словы, утвараюцца паводле пэўных словаўтваральных мадэлей. Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з'яўляюцца: лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфемны, аснова- і словаскладанне, складана-суфіксальны, абрэвіяцыя.

Лексіка-семантычны спосаб звязаны з так званай *тэрміналагізацыяй* агульналітаратурных слоў, якія шляхам пераасэнсавання набываюць новае тэрміналагічнае значэнне. Гэты спосаб даволі прадуктыўны пры станаўленні беларускай тэрміналагічнай лексікі: *ячмень* 'расліна' і *ячмень* 'захворванне', *барабан* 'інструмент і дэталі машыны'. Асноўнымі відамі пераасэнсавання слоў літаратурнай мовы з'яўляюцца *метафарызацыя*, напрыклад: *арэшак* 'плод, семя ў выглядзе ядра ў цвёрдай шкарлупцы' і *арэшак* 'гатунак каменнага вугалю', і *метанімізацыя*, напрыклад: *кукуруза* 'аднагадовая расліна сямейства злакавых' і *кукуруза* 'зерне гэтай расліны'.

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў характарызуецца значнай прадуктыўнасцю. Ён мае асаблівае значэнне для мовы навукі. Справядліва сцвярджаюць, што менавіта гэты спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных найменняў. Даследчыкі канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічаў фарміраванню мовы навукі.

Сінтаксічны спосаб – спосаб утварэння тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў – самы прадуктыўны амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Прадуктыўнасць састаўных найменняў выклікаецца тэндэнцыяй моўнага развіцця, таму што пры ўтварэнні тэрмінаў не прыцягваецца новы моўны матэрыял і не ствараюцца новыя моўныя адзінкі, а выкарыстоўваюцца ўжо існуючыя, на базе якіх і з’яўляюцца састаўныя тэрміны-найменні. Адметная асаблівасць тэрмінаў-словазлучэнняў, якая адрознівае іх ад словазлучэнняў агульналітаратурнай мовы, у тым, што ім ўласціва перш за ўсё класіфікацыйная функцыя: атрыбут у іменных тэрмінах-словазлучэннях паказвае на якую-небудзь адметную прыкмету паняцця і вылучае яго з больш шырокага класа ў падклас, рад і г. д.

Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: прыметнік + назоўнік, назоўнік + назоўнік і назоўнік + прыметнік + назоўнік, хоць у беларускай мове пашыраны і большкампанентныя словазлучэнні: *інтэлектуальная ўласнасць, канстытуцыйнае права, падатак на зямлю, фонд матэрыяльнага заахвочвання, акты цывільнага стану, прававое рэгуляванне, рабаўладальніцкі лад, новая эканамічная палітыка, візуальнае праграмаванне* і пад.

Марфалагічны спосаб – спосаб утварэння новых слоў шляхам афіксацыі, аснова- і словаскладання, бязафіксным спосабам паводле існуючых у мове мадэлей і заканамернасцей. Вылучаюць наступныя спосабы словаўтварэння:

- **суфіксальны** (у тым ліку нульсуфіксальны) з’яўляецца вельмі пашыраным спосабам утварэння тэрмінаў: *хрысціянства, падрыхтоўка, наведвальнік, абмер, адбор, крык, вылет, напуск, суб’ектыўны, судовы, даверанасць, гістарызм, газіфікацыя;*

- **прэфіксальны** спосаб (прыставачны спосаб): *ультравірусы, падгрупа, звышпрыбытак, суадносінны, звышімклівы, небяспека, праўнук, процідзеянне,*

- **прэфіксальна-суфіксальны** спосаб характарызуецца адначасовым далучэннем да асновы прыстаўкі і суфікса: *беспасяховы, зарэчны, міжасабовы, процілеглы, накаленнік;*

- **аснова- і словаскладанне** таксама пашыраны спосаб папаўнення тэрміналагічнай лексікі: *храналогія, археалогія, новабудоўля, самавыхаванне, малазразумелы, супрацьпастаўленне, архівасховішча;*

- **складанасуфіксальны** – асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *шматразовы, першакурснік, шаснаццацігадовы, аднатыпны, доўгачасовы;*

- **абрэвіяцыя** – утварэнне складанаскарочаных слоў шляхам складання назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, цэлага слова і назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, спалучэннем частак слоў

або цэлага слова і часткі, цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў, а таксама некаторых іншых спалучэнняў: *НЭП, міні-ЭВМ, СМІ, ГУЛАГ, СНД, БРСМ, ВКЛ* і інш.).

Лексікаграфія

Лексікаграфія (ад грэч. *lexikos* ‘які датычыць слова’ і *grapho* ‘пішу’) – раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай складання слоўнікаў.

У развіцці слоўнікавай справы на Беларусі вучоныя вылучаюць тры перыяды: даслоўнікавы, ранні слоўнікавы і перыяд развітой лексікаграфіі.

У даслоўнікавы перыяд (XIII–XV стст.) працамі, блізкімі да лексікаграфічных, былі гласарыі, або словапаказальнікі, – вытлумачэнні асобных “цяжкіх” слоў старажытнага тэксту, якія выносіліся на палі рукапісу. Вядомы рускі гласарый, датаваны 1282 г., які апісваў 174 старажытнарускія, грэчаскія і старажытнаславянскія словы.

Другі перыяд пачынаецца тады, калі глосы дзеля зручнасці збіраюць у спецыяльныя рукапісныя зборнікі (гласарыі), якія называліся ў той час лексіконамі. Самыя раннія слоўнікі ўсходніх славян – старабеларускія і стараўкраінскія працы “Лексіс” Л. Зізанія (1596) і “Лексіконъ” П. Бярынды (1627). Яны мелі перакладны характар.

Са станаўленнем нацыянальнай літаратурнай мовы пачынаецца перыяд развітой беларускай лексікаграфіі. Сучасная слоўнікавая справа падзяляецца на тэарэтычную і практычную лексікаграфію, размежаванне якой адбылося яшчэ ў XIX ст., калі з’явіліся першыя рэцэнзіі і гісторыка-тэарэтычныя работы пра слоўнікі Л. Зізанія, П. Бярынды.

Усе слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

У **энцыклапедычных** (ад грэч. *encyclopedia* ‘кола ведаў’) слоўніках (энцыклапедыях) даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, эканоміку, навуку, асвету, культуру, мастацтва, літаратуру, змяшчаюцца каляровыя і чорна-белыя фотаздымкі, малюнкi, рэпрадукцыі, карты, схемы. У энцыклапедыях апісваюцца прадметы, з’явы, якія абазначаюцца словамі; гэта звычайна назоўнікі (агульныя і ўласныя, часткова тэрміны). Энцыклапедыі як слоўнікі даведачнага характару бываюць аднатомныя і шматтомныя, словы ў іх размяшчаюцца ў алфавітным ці тэматычным парадку, напрыклад: “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” ў 12 тамах (скарочана БелСЭ, 1969–1975), “Энцыклапедыя прыроды Беларусі” (1983–1986) у пяці тамах, “Этнаграфія Беларусі” (1989); “Міфалогія беларусаў” (2011) і інш.

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць універсальнымі і галіновымі. Універсальныя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя

звесткі з розных галін ведаў і практычнай дзейнасці людзей. Такімі слоўнікамі з’яўляюцца “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (1969–1975), “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (КЭ БССР; 1979–1981. Т. 1–5), якая выдадзена на дзвюх мовах – беларускай і рускай, што дае магчымасць карыстацца ёю шырокаму колу чытачоў у Беларусі і за яе межамі. У адпаведнасці з пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя” здзейсніла выданне ўніверсальнай 18-томнай “Беларускай энцыклапедыі” – першай нацыянальнай энцыклапедыі незалежнай Рэспублікі Беларусь. У ёй змешчана каля 80 тыс. артыкулаў, вялікая колькасць каляровых, чорна-белых здымкаў, карт, схем.

Галіновыя энцыклапедыі даюць звесткі з якой-небудзь асобнай галіны навукі, літаратуры, мовы, мастацтва. Да такіх слоўнікаў належаць “Археалогія і нумізматыка Беларусі” (1993); “Беларуская мова” (1994); “Археалогія Беларусі” (2009), “Белорусская юридическая энциклопедия” (2007–2013. Т. 1–4).

Лінгвістычныя (ад лац. *lingua* ‘мова’) слоўнікі апісваюць значэнні слоў, іх ужыванне, напісанне, вымаўленне, утварэнне, паходжанне. Тут усе словы падаюцца ў алфавітным парадку, пры іх ёсць граматычныя і стылістычныя паметы.

Лінгвістычныя слоўнікі бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя.

Двухмоўныя і шматмоўныя лічацца **перакладнымі** слоўнікамі, бо ў іх словы адной мовы тлумачацца, перакладаюцца словамі іншай мовы ці іншых моў, напрыклад, “Русско-белорусский словарь” у трох тамах (2012), “Англійска-беларуска-рускі слоўнік” (2-е выд., 2004), “Англійска-беларускі слоўнік” (2013).

У аднамоўных слоўніках падаюцца або растлумачваюцца словы адной мовы словамі той самай мовы. Сярод аднамоўных слоўнікаў вылучаюцца тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, тэрміналагічныя, фразеалагічныя, арфаграфічныя, марфемныя, анамастычныя, слоўнікі сінонімаў, слоўнікі мовы пісьменнікаў і інш.

У **тлумачальных** слоўніках раскрываюцца значэнні слоў шляхам кароткага апісання або з дапамогай сінонімаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (словазлучэнні або сказы) у кантэксте. Акрамя гэтага, у тлумачальных слоўніках адначасова ўказваюцца месца націску ў слове, яго граматычныя ўласцівасці, асаблівасці правапісу, стылістычная прыналежнасць, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні, а часам і паходжанне запазычанага слова, як, напрыклад, у акадэмічным пяцітомным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” пад рэдакцыяй К. Крапівы (1977–1983) ці “Тлумачальным слоўніку беларускай

літаратурнай мовы” пад рэдакцыяй М. Судніка, М. Крыўко (3-е выд., 2002), “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” А. Булыкі (2-е выд., 2008) і інш. Як разнавіднасць тлумачальных слоўнікаў, **дыялектныя** (абласныя) слоўнікі змяшчаюць і растлумачваюць дыялектную лексіку, запісаную ў якой-небудзь мясцовасці Беларусі ці яе паграніччы. Ужо надрукавана каля 20 беларускіх дыялектных слоўнікаў: “Дыялектны слоўнік Брэстчыны” (1989), “Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны” (2005) П. Сцяцко і інш.

Гістарычныя слоўнікі, напрыклад “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” ў 37 выпусках (1982–2018), тлумачаць лексіку мінулых эпох.

Этымалагічныя слоўнікі вызначаюць паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены, напрыклад “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (т. 1–14: А–Т, 1978–2017, выданне працягваецца).

У **слоўніках устарэлых слоў** тлумачацца гістарызмы і архаізмы – рэдкавыкарыстальныя лексічныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага слоўнікавага запасу, напрыклад: “Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы” (2005) А. Макарэвіча і інш.

У **фразеалагічных** слоўніках тлумачыцца сэнс фразеалагізмаў і іх варыянтаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (цытаты), часам даецца стылістычная афарбоўка і паходжанне: “Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы” (1973) Н. Гаўрош, І. Лепешава, Ф. Янкоўскага, “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” ў двух тамах (2-е выд., 2008) І. Лепешава.

У **арфаграфічных** і **арфаэпічных** слоўніках даецца правільнае напісанне і вымаўленне слоў, напрыклад: “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987), “Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы” (2017), “Слоўнік беларускай мовы” пад рэдакцыяй В. П. Русак (2024).

Марфемныя слоўнікі, напрыклад “Марфемны слоўнік беларускай мовы” (2-е выд., 1989) А. Бардовіча, Л. Шакуна, дапамагаюць правільна дзяліць словы на часткі (марфемы),

У слоўніках **сінонімаў** сабраны сінонімы і блізказначныя словы ў сінанімічныя рады, якія размяшчаюцца ў алфавітным парадку паводле пачатковых літар дамінантаў (асноўных, загалоўных слоў), напрыклад: “Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” (1976) М. Клышкі, “Слоўнік сінонімаў беларускай мовы” (2004) С. Шведава.

Слоўнікі **паронімаў** і **амонімаў** дапамагаюць правільна ўжываць і не блытаць словы з блізкім або аднолькавым гучаннем і розным значэннем як беларускай, так і рускай моў, напрыклад: “Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў” (1977) і “Слоўнік паронімаў

беларускай мовы” (1994) С. Грабчыкава, “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы” (1987) Г. Арашонкавай і В. Лемцюговай.

У *антрапанімічных* слоўніках рэгіструюцца або тлумачацца ўласныя імёны асоб, напрыклад: “Слоўнік асабовых імён” (1965) М. Судніка, “Беларуская антрапанімія” (ч. 1–3, 1966–1982) М. Бірылы.

У *тапанімічных* слоўніках рэгіструюцца ўласныя геаграфічныя назвы або тлумачыцца іх паходжанне: “Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці” (1980), “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (1974) В. Жучкевіча і інш.

Спецыяльныя найменні пэўнай галіны навукі, культуры, вытворчасці і рэлігіі сістэматызуюцца і апісваюцца ў *тэрміналагічных* слоўніках, напрыклад: “Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія” (2005) І. Яшкіна і інш. У сучаснай беларускай мове многія тэрміналагічныя слоўнікі з’яўляюцца перакладнымі. Напрыклад, “Юридические термины и афоризмы: латино-русско-белорусский словарь” Н. Ганчаровай, М. Антанюк (2009); “Падручны руска-беларускі слоўнік біялагічных тэрмінаў” І. Бурак, Т. Піліповіч (1992), “Кароткі беларуска-рускі слоўнік хімічнай тэрміналогіі” У. Слабіна (1991) і інш.

[Да зместу](#)

Тэма 3. ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

Сутнасць і асаблівасці білінгвізму

Праблема моўнага жыцця ў нашай рэспубліцы сёння адносіцца да адной з найбольш актуальных і складаных. Разам з тым гэта праблема існуе не толькі ў нашай краіне, але і ў гісторыі суіснавання іншых народаў, іх культур і моў у шматнацыянальных краінах наогул.

Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі і іншымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў.

Білінгвізм (лац. *bi-* ‘два’, *lingua* ‘мова’), або двухмоўе, – гэта валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Калі ва ўжытку знаходзяцца тры і больш моў – гэта *шматмоўе*, або *полілінгвізм*. Калі веданне дзвюх моў уласціва асобным членам соцыуму, то гэта *індывідуальны* білінгвізм, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы, калектывы, то гаворка ідзе пра *калектыўны* білінгвізм, калі ж двухмоўе пашырана сярод усіх прадстаўнікоў нацыі, то гэта *нацыянальны* білінгвізм. Пры нацыянальным білінгвізме ў краіне афіцыйна прызнаюцца

дзе дзяржаўныя мовы (напрыклад, у Беларусі – беларуская і руская, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская).

Калі дзве мовы ўжываюцца ізалявана адна ад адной (напрыклад, на працы – адна мова, дома – другая), то гаворка ідзе пра **чысты** білінгвізм, калі ж дзве мовы ўжываюцца ўперамешку (залежыць ад камунікатыўнай сітуацыі), то гэта **змешаны** білінгвізм. Змешаны ў сваю чаргу падзяляецца ў залежнасці ад ступені разумення носьбітам мовы няроднай мовы на **рэцэптыўны** (чалавек разумее другую мову, але не можа на ёй гаварыць), **рэпрадуктыўны** (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст) і **прадуктыўны** (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст і самастойна будзе на ёй сказы).

Індывідуальнае двухмоўе не абавязкова абазначае масавае двухмоўе, і, наадварот, нацыянальнае двухмоўе можа існаваць пры індывідуальным аднамоўі. Напрыклад, Швейцарыя – шматмоўная краіна, у якой дзяржаўнымі з’яўляюцца нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская мовы, аднак большасць жыхароў гэтай краіны валодаюць толькі якой-небудзь адной з названых вышэй моў.

У розных сацыяльных, прафесійных групах людзей двухмоўе выяўляецца па-рознаму. Адна з яго праяў – школа, якая ў значнай ступені прадвызначае карціну валодання дзвюма мовамі ў краіне. За апошнія дзесяцігоддзе кірунак вывучэння беларускай і рускай моў мяняўся спачатку ў бок рэзкага павелічэння колькасці школ з беларускай мовай навучання, потым – амаль у процілеглы бок. Так, з пачатку 1990-х гг. да 1995 г. колькасць школ, у якіх першакласнікі вучыліся на беларускай мове, павялічылася да 76 %, што амаль адпавядала нацыянальнаму складу насельніцтва. Аднак пасля рэфэрэндуму 1995 г., які ўзаконіў двухмоўе, колькасць школ з беларускай мовай навучання скарацілася.

На ступень валодання беларускай і рускай мовамі моцна ўздзейнічае пазашкольнае моўнае асяроддзе, дзе большасць людзей, асабліва ў гарадах, гавораць па-руску. Таму ў дзяцей літаратурная беларуская мова, якая выкарыстоўваецца пастаянна, – з’ява рэдкая. Да таго ж і многія настаўнікі, што выкладаюць беларускую мову, выступаюць прадстаўнікамі білінгвізму, які можна вызначыць як **прафесійна арыентаваны (абумоўлены)**. На ўроках – па-беларуску, па-за школай – па-руску. Прафесійна арыентаваны білінгвізм назіраецца і ў іншых сферах жыцця краіны. Напрыклад, у тэатры, дзе актёры на сцэне выкарыстоўваюць беларускую мову, а па-за тэатрам – рускую. Тое самае можна сказаць пра многіх дыктараў радыё, тэлебачання, якія карыстаюцца беларускай мовай толькі ў сваіх праграмах. Білінгвізм з рускай мовай у якасці толькі мовы прафесіі – з’ява нетыповая для Беларусі.

У сітуацыі двухмоўя на тэрыторыі Беларусі ўзнікла і функцыянуе такая лінгвістычная з’ява, як *трасянка* – прамежкая форма змешанага маўлення, своеасаблівы моўны гібрыд.

Назва ўяўляе тэрміналагічную метафару, створаную ў выніку пераносу зыходнага слова з бытавой сферы ў сферу лінгвістычнай тэрміналогіі. Трасянка – гэта сумесь сена з саломай для кармлення жывёлы, прычым па якасці такая сумесь моцна саступала сёну. Калі ў гаспадара не хапае добрага сена, ён дадае салому, старанна растрасаючы яе. Карова не заўважае падману і з’ядае трасянку. Сэнс ‘недабраякасная сумесь’ і быў перанесены ў моўную сферу.

Што такое трасянка з лінгвістычнага пункту погляду? Гэта моўны прадукт, які ўзнік шляхам механічнага змешвання ў розных прапорцыях элементаў рускай і беларускай моў. Гэта сродак камунікацыі гарадскога насельніцтва Беларусі, русіфікаваны варыянт беларускай мовы. Ад літаратурнай мовы трасянку адрознівае поўная адсутнасць норм: беларуска-рускае маўленне не падпарадкоўваецца строгім правілам і ўяўляе сабой механічнае змяшэнне розных моўных элементаў. Акрамя таго, трасянка характарызуецца малой прадказальнасцю. З’яўленне тых ці іншых слоў у вялікай ступені залежыць ад канкрэтных умоў камунікацыі. Большасць лінгвістаў лічыць, што ў аснове трасянке ляжыць руская лексіка і беларуская фанетыка, г. зн. рускія словы вымаўляюцца па законах беларускага маўлення. Параўн.: трас. *гавару* – рус. *говорю* – бел. *кажу*; трас. – *заработаў* – рус. *заработал* – бел. *зарабіў*; трас. *вумны* – рус. *умный* – бел. *разумны*; Сітуацыя двухмоўя патрабуе пэўных намаганняў пры засваенні норм рускай і беларускай літаратурнай моў. Значна лягчэй з пункту гледжання неадукаванага чалавека выкарыстоўваць своеасаблівы моўны “гібрыд”. Часцей за ўсё трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы людзьмі, якія былі выхаваны ў вясковым ці беларускамоўным асяроддзі і апынуліся ў іншых умовах у сувязі з перасяленнем, павышэннем грамадскага статусу і інш.

Як з’ява выключна індывідуальная, трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы так званым прамым метадам, г. зн. у працэсе моўных зносін з носьбітамі, а не ў працэсе паступовага навучання.

Такім чынам, трасянка – гэта паўмова, яна ненарматыўная, узнікае і функцыянуе стыхійна, рэалізуецца выключна ў вусным маўленні, пераважае ў гарадскіх сітуацыях камунікацыі.

Сёння і беларуская, і руская мовы выкарыстоўваюцца ў большасці найважнейшых сфер, аднак у колькасных адносінах пераважае ўсё ж руская. Такое становішча ахарактарызаваў у свой час В. фон Гумбальт, які зазначыў, што “мова народа ёсць яго дух, а дух народа ёсць яго мова, і цяжка ўявіць сабе што-небудзь больш тоеснае”. У мове акумулюецца

духоўная энергія народа. Яна з’яўляецца галоўнай адзнакай і сімвалам нацыі. Мова – генетычны код нацыі, яна яднае мінулае з сучасным, праграмуе будучыню і забяспечвае быццё нацыі ў вечнасці.

Моўная інтэрферэнцыя і яе віды

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі. **Інтэрферэнцыя** – узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму. Яно выражаецца ў адхіленнях ад нормаў іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў і інш. Беларуская-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя – з’ява даволі распаўсюджаная і закранае ўсе сферы моўнай сістэмы:

– фанетыку (**фанетычная** інтэрферэнцыя), калі, напрыклад, у рускай мове двухмоўнага індывіда сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы, як цвёрдыя [р] і [ч] на месцы рускіх мяккіх [р’] і [ч’], дзеканне і цеканне, ярка выражанае аканне і г. д.;

– акцэнтацыю (**акцэнтная** інтэрферэнцыя), калі двухмоўны індывід размаўляе, напрыклад, на беларускай мове, а выкарыстоўвае націск рускай мовы: *за́ борт* (замест *за бо́рт*), *глі́няны* (замест *гліня́ны*), *адзі́наццаць* (замест *адзіна́ццаць*), *спіна́* (замест *спіна*) і г. д.;

– лексіку (**лексічная** інтэрферэнцыя), калі білінгв, напрыклад, у беларускай мове ўжывае выразы тыпу *васкрасенне* (бел. *нядзеля*), *благодару* (бел. *дзякуй*), *кірпіч* (бел. *цэгла*), *пасловіца* (бел. *прыказка*), *вучыцель* (бел. *настаўнік*);

– словаўтварэнне (**словаўтваральная** інтэрферэнцыя), калі білінгв ужывае словы, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў. Напрыклад, у рускім маўленні: *безлюдность* (рус. *безлюдие*), *атлетичный* (*атлетический*), *по-человечьи* (*по-человечески*), у беларускім маўленні: *вымакшы* (бел. *вымаклы*), *кантраляваць* (*кантраляваць*);

– марфалогію (**марфалагічная** інтэрферэнцыя), калі граматычнае афармленне рускіх і беларускіх лексем не адпавядае норме. Напрыклад, білінгв, гаворачы па-руску, можа няправільна ўжываць родавыя формы назоўнікаў (*золотой медаль* (замест *золотая медаль*), *порванный шинель* (замест *порванная шинель*)), канчаткі назоўнікаў (*озёры* (замест *озёра*), *окны* (замест *окна*)), а білінгв, гаворачы па-беларуску, можа сказаць *для абмена* (замест *для абмену*), *стане прадзядуляй* (замест *стане прадзядулем*) і г. д.;

– сінтаксіс (*сінтаксічная* інтэрферэнцыя), перанос з адной мовы ў маўленне на другой мове мадэляў пабудовы словазлучэнняў і сказаў: *два першых намесніка, спыніліся ў трох метрах, ісці па снегу, сустракаемца ў пяць гадзін* (правільна па-беларуску: *два першыя намеснікі, спыніліся за тры метры, ісці па снезе, сустракаемца а пятай гадзіне*).

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць памылак пры маўленні ў той ці іншай мове. Аднак яны, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мове. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць пераважна як праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах двухмоўя.

Спецыфічныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з рускай

I. Фанетычныя асаблівасці.

1. Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам [дз’], [ц’] (так званае “дзекаанне” і “цеканне”) адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д’], [т’]: *день – дзень, дитя – дзіця, десятина – дзесяціна, челядь – чэлядзь, в народе – у народзе, делить – дзяліць*. Беларускім [дз’] і [ц’] уласціва большая ступень палатальнасці, або мяккасці, чым рускім [д’], [т’].

2. Наяўнасць прыстаўнога зычнага [в] (зрэдку [г]) перад пачатковым [о], [у] (у тым ліку і пасля прыставак) у беларускай мове: *вокны, восень, вопіс, вугал* і адсутнасць прыстаўнога [в] ([г]) у рускай мове (*окна, осень, опись, угол*).

3. Зычны [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *парадак, матэрыя, дэкрэт, натарыят, бяроза, рэжым, фабрыка, рызыка*.

4. Зычны [в] у беларускай мове чаргуецца з [ў]: [в] вымаўляецца перад галосным, [ў] – на канцы слова і перад наступным зычным: *галава – галоўны, здаровы – здароўе*. У рускай мове [в] захоўваецца не толькі перад галоснымі, але і перад звонкімі і санорнымі зычнымі: *здоровый, здоровье, заздравная, главный, соврать*, а перад глухімі зычнымі і на канцы слова чаргуецца з [ф]: *тра[ф]ка, [ф]перёд, [ф]сегда*.

5. Зычны [д] у прыназоўніку і прыстаўцы ад- вымаўляецца як [д] перад усімі звонкімі, у тым ліку і перад санорнымі [в], [й], [л], [м], [н], [р]: *адвесці, адламаць, адрэзаць, ад рукі, ад іх [ад йіх], ад’ехаць [адйэхац’]*. У рускай мове адпаведна вымаўляецца [т]: *отвести, отломать, отрезать*.

6. Наяўнасць прыстаўных галосных [і], [а] перад пачатковымі санорнымі [р], [л], [м], калі пасля санорных ідзе які-небудзь іншы зычны: *іржавы, ільняны, імкненне, імгла, аржаны*.

7. Чаргаванне ў беларускай мове складоў *ро, ло, ле* з адпаведнымі *ры, лы, лі*: *кроў – крыві, гром – грывець – грывоты, глотка – глытаць*.

8. Беларускім словам з поўнагалоснымі спалучэннямі *серада, вораг, палон, сорам, галоўны, сярэдні, узнагарода* адпавядаюць у рускай мове запазычаныя стараславянскія з няпоўнагалоснымі спалучэннямі *среда, враг, плен, срам, главный, средний, награда*.

9. Наяўнасць у беларускай мове так звананага “якання” (пераход галосных [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам у [а], што на пісьме абазначаецца літарай **я**: *весці – вяду, верх – вяршыня, вёска – вясковы, сем’і – сям’я*.

10. Наяўнасць афрыкат **дж** і **дз** як самастойных гукаў: *хаджу, дзяленне, падзяка, адзіны, удзельнік, дзесяціна, дзвесце*.

11. Беларускі зычны [г] працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму [г] выбухному: *горад, гіпотэза, нага, грамадзянства, гарантыя, акруга, харугва, грамата*.

12. Падаўжэнне зычных у беларускай мове, за выключэннем губных і зычнага [р], якое ўзнікла ў выніку асіміляцыі (прыпадабнення) гэтымі зычнымі гука [j]: *веселье – вяселле, жыцьё – жыццё, судья – суддзя, ружьё – ружжо, пяцю – пяццю, мышью – мышшу*.

13. Націскному галоснаму [э] (е) перад шыпячымі ў беларускай мове (*нясеш, ідзеш, бярэш*) адпавядае [о] (ё) у рускай мове: *несёшь [нес’ош], идешь [ид’ош], берёш [бер’ош]*,

14. Захаванне цвёрдага вымаўлення зычных [д] і [т] у словах іншамойнага паходжання перад галоснымі: *кодэкс, тэма, дэпутат, дэкрэт, дэмакратыя, матэрыяльны, медыцына, растэрміноўка, тэарэтык, скептык, студэнт*.

15. Захаванне мяккага вымаўлення этымалагічнага [ц’] перад мяккім [в’]: *цвіці, цвік, цвіркаць, яцвяг, ліцвін*.

16. У беларускай мове ў словах тыпу *розум, розніца, роўнасць, роўныя* захавалася старажытнае ўсходнеславянскае спалучэнне **ро**, у рускай мове ў выніку ўплыву стараславянскай мовы замацавалася **ра**: *разум, разніца, равенство*.

17. У беларускай мове ў дзеясловах загаднага ладу (*мый, шый, крый, лі, бі, ві*) і абвеснага ладу (*мыю, шыю, крыю*) вымаўляюцца галосныя [ы], [і]. У рускай мове ім адпавядаюць [о], [е]: *мой, мою, шей, пей, лей*. Так вымаўляюцца галосныя і ў прыметніках, і ў словах прыметнікавага тыпу мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку: бел. *такі, густы, родны*; рус. *такой, густой, родной*.

18. Наяўнасць чаргавання канцавых зычных [г], [к], [х] з адпаведнымі [з], [ц], [с] у назоўніках давальнага і меснага склону 1-га скланення і меснага склону 2-га скланення: *дарога – дарозе, снег – у снезе, рука – у руцэ, страх – страсе*.

19. Злучнік і часціца і пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны, у беларускай мове вымаўляецца як [й]: *сястра й брат, добра й хутка, а я й не гаварыла*. У рускай мове такога змянення няма.

II. Марфалагічныя асаблівасці.

1. Род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах не заўсёды супадае. Напрыклад, словы *жаль, боль, гармонік, накіп, медаль, палын, пыл, сабака, стэп, шынель, цень* у беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага, слова *таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага. Зразумела, што часцей назіраюцца родавыя несупадзенні, калі адпаведныя словы ў дзвюх мовах маюць розныя карані: *жыта* (ніякі род) і *рожь* (жаночы род), *пытанне* (ніякі род) і *вопрос* (мужчынскі род), *лицо* (ніякі род) і *твар* (мужчынскі род), *топор* (мужчынскі род) і *сякера* (жаночы род).

2. Пэўныя назоўнікі адрозніваюцца лікам. У беларускай мове *чарніла* (добрае, чорнае, чырвонае), *бяліла* (густое, сінтэтычнае), *дзверы* (шырокія, новыя), *крупы* (ячменныя, аўсяныя); у рускай мове *чернила* (хорошие, черные, красные), *белила* (густые, синтетические), *дверь* (новая, широкая).

3. Даволі частае ўжыванне ў беларускай мове клічнай формы назоўнікаў 2-га скланення для выражэння зваротку: *браце, дружа, сынку*.

4. Уніфікаваная форма назоўнікаў назоўнага склону множнага ліку ў беларускай мове: канчаткі **-і, -ы**, (*лясы, бары, сыны, браты, лугі, шляхі, палі, заданні, пытанні*), толькі словы тыпу *армянін* маюць канчатак **-е** (*армяне*). У рускай мове – **-и, -ы** (*столы, ученики*), **-а, -я** (*леса, учителя*), **[-ья]** (*сучья, братья, сыновья*), **-е** (*армяне*).

5. Наяўнасць у назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку канчаткаў **-аў (-яў)**: *бітваў, забойстваў, брытваў*. У рускай мове *битв, убийств, бритв*.

6. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду тыпу *дзядзька, ваявода, бацька, стараста* у формах давальнага, меснага і творнага склонаў адзіночнага ліку маюць канчаткі назоўнікаў 2-га скланення: *бацька – бацьку, мужчына – мужчыну; бацька – аб бацьку, мужчына – пры мужчыну; бацька – бацькам, мужчына – мужчынам*). У рускай мове – *воеводе, старосте; о воеводе, о старосте; воеводой, старостой*.

7. Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове маюць суфіксы **-эйш-, -ейш-, -ш-** і з’яўляюцца поўнымі зменнымі формамі: *разумнейшы за сястру, прыгажэйшая за суседку, дабрэйшыя за іншых; другі параграф карацейшы за першы*. У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені – закасцянялая, нязменная форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *умнее, талантливее, сильнее*.

8. Ужыванне формы назоўнага склону множнага ліку ў спалучэнні з лічэбнікамі 2, 3, 4: *тры важныя перамогі, дзве трэція, чатыры сёмыя*.

9. Асобныя формы скланення лічэбнікаў *два, дзве* для мужчынскага і жаночага роду ў адрозненне ад рускай мовы: *двух братьев – двух сестер; двух братоў – дзвюх сяцёр*.

10. Нескланяльнасць лічэбнікаў *дзевяноста, паўтары, паўтара*.

11. Утварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў **-учы, -ачы (-ячы)**: *пішучы, гаворачы, робячы*. У рускай мове ім адпавядаюць дзеепрыслоўі з суфіксамі **-а (-я)**: *идя, неся, читая*. Беларuskія дзеепрыслоўі на **-учы (-ючы), -ачы (-ячы)** – закасцяненыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду (*ідучы, робячы*); рускія дзеепрыслоўі тыпу *идя, неся* – закасцяненыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага і ніякага роду (*ида, неса – идя, неся*).

12. У беларускай мове ўтвораны і ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання ад дзеясловаў тыпу *біць, піць, ліць* (*б'ючы, п'ючы, льючы*), ад дзеясловаў тыпу *мазаць, пісаць, рэзаць* (*мажучы, пішучы, рэжучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

13. У беларускай мове амаль не ўжываюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу з суфіксамі **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ўш-, -ш-**. У рускай мове яны вельмі пашыраныя (*поступающий, обвиняющий, главенствующий, расходившийся, существующий, подчиняющийся, объединяющий, ответивший*). У беларускай мове сказам з дзеепрыметнікамі такога тыпу адпавядаюць складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай: *поступающий на юридический факультет – які паступае на юрыдычны факультэт*.

III. Сінтаксічныя асаблівасці.

Сінтаксіс (як раздзел граматыкі) вывучае віды сувязей, на аснове якіх арганізуюцца словазлучэнні і сказы. Словазлучэннях звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувязцю дапасавання, прымыкання і кіравання. Найбольш пашырана і ўстойліва ўздзеянне рускай мовы выяўляецца ў канструкцыях кіравання, для якіх характэрны шэраг спецыфічных рыс. Некаторыя з іх:

1. Дзеясловы ветлівасці *дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, прабачыць, выбачаць, дараваць* спалучаюцца ў беларускай мове з назоўнікамі давальнага склону: *дзякаваць сястры, дараваць сябру, прабачце мне*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам: *благодарить сестру, простить товарища, извините меня*.

2. Дзеясловы *жартаваць, смяцца, кпіць, здэкавацца, рагатаць* кіруюць родным склонам з прыназоўнікам *з*: *жартаваць з дзіцяці, насміхацца з сяброўкі*, а адпаведныя рускія дзеясловы – творным з прыназоўнікам *над*: *шутить над ребёнком, смеяться над сестрой*.

3. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець* і пад. і волевыяўлення *наслаць, выправіць, адправіць*, калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *на*: *ісці на ваду, наслаць на сястру*. Калі названыя дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі – назвамі ягад, грыбоў і словамі *ягады, грыбы*, то гэтыя назоўнікі ўжываюцца таксама ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам *у*: *ісці ў суніцы, адправіць у грыбы*. У рускай мове ў абодвух выпадках – *идти за водой, послать за сестрой, отправит за грибами*. У беларускай мове канструкцыі *пайсці за вадой, бегчы за сястрой* паказваюць не на мэту дзеяння, а на кірунак, напрамак (*пайсці за вадой – пайсці па цячэнні ракі, бегчы за сястрой – бегчы ўслед*).

4. Дзеясловы са значэннем дзеяння ці стану (*хадзіць, лятаць, сустракацца, бачыцца* і пад.) кіруюць месным склонам назоўнікаў з прыназоўнікам *на*: *хадзіць на вечарах, бачыцца на суботах, сустракацца на выхадных*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы патрабуюць ад залежнага слова давальнага склону з прыназоўнікам *по*: *ходит по вечерам, видется по субботам, встречаются по выходным*.

5. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (*гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, клапаціцца, хвалявацца* і інш.) звычайна кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *гаварыць пра надвор'е, думаць пра вясну, клапаціцца пра бацькоў*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць месным склонам з прыназоўнікам *о (об)*: *говорит о погоде, думает о весне, беспокоиться о родителях*.

6. У словазлучэннях з галоўным словам прыметнікам ці прыслоўем у форме вышэйшай ступені параўнання залежнае слова ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *за*: *больше за яго, старэйшы за сястру, хутчэй за ўсіх*. У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: *больше его, старше сестры, быстрее всех*.

7. Дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* патрабуюць творнага склону з прыназоўнікам *з*: *ажаніўся з Марынай, ажанілі з нялюбай*. У рускай мове гэтым словазлучэнням адпавядаюць словазлучэнні з назоўнікамі меснага склону з прыназоўнікам *на*: *женился на Марине, женили на нелюбимой*.

8. У беларускай мове больш пашыраны аднастаўныя няпэўна-асабовыя сказы: бел. *дом пабудавалі* – рус. *дом построен*.

9. Лічэбнікі *два, тры, чатыры* спалучаюцца з назоўнікамі ў назоўным склоне множнага ліку: *два дакументы, тры пастановы, чатыры банкі* (рус.: *два документа, три постановления, четыре банка*).

10. Значэнне прыналежнасці ў беларускай мове выражаецца значна часцей, чым у рускай мове, прыналежнымі прыметнікамі: *мужаў аўтамабіль, дырэктараў дом* (рус.: *автомобиль мужа, дом директора*).

11. Пры вызначэнні прасторы, адлегласці ад аднаго прадмета да другога ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікам *за*: *за тры крокі ад мяне, за дваццаць кіламетраў ад сталіцы*.

Да зместу

Тэма 4. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Нацыянальная беларуская мова мае дзве асноўныя формы існавання – вусную і пісьмовую. Вусную форму мовы выкарыстоўваюць пры непасрэдных моўных кантактах: у гутарцы, дыскусіі, дамашніх абставінах, выступленнях, на радыё і тэлебачанні. Вусная мова – з’ява, багатая інтанацыяй, эмацыянальнасцю, пачуццямі. Пісьмовая мова – гэта зрокавае ўспрыняцце тэксту: чытанне, запаміnanне, завучванне матэрыялу. Абедзве формы існавання з’яўляюцца функцыянальна разнастайнымі, універсальнымі, абслугоўваюць рознабаковыя сферы грамадскай дзейнасці.

Функцыянальны стыль мовы (ад лац. *stilus* ‘палачка для пісьма’) – разнавіднасць звязнага маўлення, якая абслугоўвае асобную сферу зносін (бытавую, эстэтычную, палітычную, адукацыйную, справаводчую) і кантралюе адбор моўных сродкаў адпаведна зместу, мэце выказвання і ўмовам зносін. З улікам моўных зносін функцыянальныя стылі падзяляюцца на **кніжныя** (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі) і **гутарковыя**. Кожнаму стылю мовы характэрны свае ўмовы зносін, задачы і функцыі маўлення, моўныя сродкі і адметныя рысы.

Гутарковы стыль забяспечвае паўсядзённыя зносіны людзей, выкарыстоўваецца ў гутарцы са знаёмымі і блізкімі людзьмі. Асноўныя функцыі гэтага стылю: абмен уражаннямі, прывітанне, г. зн. камунікатыўнасць. Гутарковае маўленне жывое, свабоднае ў выбары слоў і рэплік, тэмы і прадмета гаворкі. Яно забяспечвае перадачу інфармацыі ў вуснай форме не толькі ў час асабістай размовы, але і ў прыватных лістах, дзённікавых запісах. Гутарковы або размоўны стыль характарызуецца наяўнасцю размоўна-бытавой лексікі (*велізарны, чысцюткі, сыночак, здаравяк, шкандыбаць, прыперціся, шалёхацца*), ужываннем скарачаных або ўсечаных формаў (*велік, лаба, курсач, комп, абітура, Сан Саныч*), выкарыстаннем няпоўных сказаў (максімальнае скарачэнне выказвання, пропускі слоў і г. д.). Выбар лексічных і сінтаксічных сродкаў залежыць ад асобы гаворачага, яго актыўнага слоўнікавага запаса, выхаванасці, агульнай і моўнай культуры.

Гутарковая мова своечасова адлюстроўвае змены ў жыцці і побыце, а новае ў нашым маўленні спалучаецца з ужо замацаваным і засвоеным. Але

забыццё традыцыйных сродкаў можа знізіць культуру маўлення, прывесці да перавагі жаргоннай лексікі. Напрыклад, слова *добра* ў маладзёжнай размове замяняецца шматлікімі сінонімамі, якія з высокай хуткасцю змяняюць адно другое, часам адносяцца да адзінак стылістычна зніжанай лексікі (*клёва, класна, крута, цывільна*). Эмацыянальнасць стылю можа выражацца выклічкамі (*Дзякуй! Здароў! Прывітанне!*), клічнымі і пыталымі канструкцыямі (*Малайчына! Здорова! Як справы? Што новага?*), устойлівымі зваротамі (*як кот наплакаў, цераз пень калоду, абы дзень да вечара, даць маху, лёгкі хлеб, лынды біць*). Тое, што ў іншых стылях патрабуе апісання, у вусных зносінах можа нават і не называцца, паколькі прадмет або змест гаворкі знаходзіцца перад вачыма суб'яседнікаў.

Станоўчай рысай вуснага стылю з'яўляецца магчымасць выправіць сказанае, дапоўніць або значна змяніць, таму што мы спантанна падбіраем неабходныя моўныя сродкі.

Мастацкі стыль выкарыстоўваецца ў эстэтычнай сферы чалавечых зносін, забяспечвае патрэбы духоўнага жыцця грамадства (мастацкая літаратура, песенная творчасць, тэатр, кіно, фальклор і інш.). Асноўная яго функцыя – эстэтычнае ўздзеянне на слухача, чытача, глядача праз мастацкія вобразы.

Асновай мастацкага стылю з'яўляецца агульнаўжывальная лексіка, сінтаксічныя канструкцыі, што надаюць натуральнасць і прастату выкладу, змястоўнасць і даступнасць. А вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць забяспечваюцца шырокім выбарам мнагазначных слоў, сінонімаў і антонімаў, эпітэтаў, параўнанняў, метафар і да т. п. Усе выкарыстаныя аўтарам моўныя сродкі – гэта яго спосаб выражэння думкі, уласны погляд, бачанне рэчаіснасці.

Мастацкая мова арганічна і матывавана ўключае сродкі іншых стыляў: дыялектызмы, жарганізмы, тэрміны, устарэлыя словы, неалагізмы і нават вульгарызмы. Напрыклад, пісьменнікі выкарыстоўваюць дыялектызмы як сродак характарыстыкі персанажаў, сродак стварэння мясцовага каларыту. Спецыяльная лексіка звычайна ўводзіцца для характарыстыкі герояў, пэўнага прафесійнага асяроддзя і інш.

Галоўная асаблівасць літаратурна-мастацкага стылю заключаецца ў тым, што ён, рэалізуючы функцыю ўздзеяння, выкарыстоўвае ўсе сродкі агульнанароднай мовы, калі гэта стылістычна апраўдана: усе пласты лексікі ва ўсёй разнастайнасці яе семантыкі, экспрэсіўных і функцыянальна-стылістычных адценняў (ад прастамоўя да высокай кніжнай), з усімі яе значэннямі – прамымі і пераноснымі, усю фразеалогію, амаль усе сродкі граматыкі, і перш за ўсё вялікую разнастайнасць сінтаксічных канструкцый, тыпаў сказаў. Пярэстасць моўных сродкаў

у мастацкай літаратуры адчуваецца толькі ў тым выпадку, калі іх ужыванне немэтазгодна.

Побач з магчымасцю і дапушчальнасцю выхаду за нормы і межы літаратурнай мовы (у асноўным у сферы лексікі і словаўтварэння) мова мастацкай літаратуры вылучаецца і строгай нарматыўнасцю, якая заключаецца ў патрабаванні высокай дакладнасці, дасканалай адабранасці слова, высокай пісьменнасці.

Мова мастацкай літаратуры – гэта мова мастацтва слова, галоўнай функцыяй якой з’яўляецца функцыя эстэтычная, хоць і камунікатыўная функцыя праяўляецца тут у поўнай меры. Мова мастацкай літаратуры аказвае вялікі ўплыў на развіццё літаратурнай мовы.

Публіцыстычны стыль рэалізуецца ў сродках масавай інфармацыі (газетах, часопісах, на радыё і тэлебачанні), грамадскай літаратуры, палітычных выступленнях, прамовах і г. д. Выконвае дзве асноўныя функцыі: інфармацыі і ўздзеяння. Па-першае, менавіта з крыніц публіцыстычных сродкаў мы чэрпаем навіны штодзённага жыцця, становімся сведкамі сусветных падзей, аналізуем палітычны і эканамічны стан. Па-другое, адчуваем пастаяннае ўздзеянне, таму што публіцыстычны стыль прызваны актыўна ўмешвацца ў грамадскае жыццё, крытыкаваць, агітаваць, выхоўваць.

Мова публіцыстыкі вызначаецца прысутнасцю абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі, спецыфічных спалучэнняў (*гуманітарная дапамога, зялёная вуліца, свабода слова, нацыянальная самасвядомасць, сілавая ведамствы, бюджэтная сфера дзейнасці*). Часткова ўводзяцца і вобразныя сродкі мовы, якія дапамагаюць выказаць настрой, пачуцці (*другі хлеб, незгасальны агонь, крыніцы фінансавання*). Сустрэкаюцца і ўстойлівыя выразы, шаблонныя спалучэнні: *важнае (вялікае) значэнне, пэўныя зрухі, на дадзеным этапе, нязменна служыць, зрушыць з месца, умацаваць пазіцыі*. Асноўнай прычынай пераўтварэння сродкаў у клішэ з’яўляецца стандартызацыя, часты паўтор вобразнага сродку праз недастатковую маўленчую культуру журналістаў (*пастаянная прапіска*).

Марфалогія публіцыстычнага стылю не дае яркіх узораў стылістычнай замацаванасці. У ім шырока выкарыстоўваюцца аддзяяслоўныя назоўнікі, іншамоўныя суфіксы. Прыватнай асаблівасцю публіцыстычнага стылю з’яўляецца выкарыстанне назоўнікаў у форме множнага ліку, якія не абазначаюць колькасць: *пошукі, перагаворы, улады*, часта выкарыстоўваюцца інфінітывы, дзеясловы загаднага ладу.

Сінтаксіс у асноўным кніжны, са складанымі разгорнутымі канструкцыямі, іншы раз выкарыстоўваюцца элементы размоўнага сінтаксісу: эліпсіс, бездзяяслоўныя фразы: *Наш дэвіз – якасць*. Часта сустракаюцца намінатыўныя сказы, далучальныя канструкцыі,

парцэляцыя, якая заключаецца ў члянэнні сказаў, пры якой змест выказвання рэалізуецца не ў адной, а ў другой ці некалькіх інтанацыйна-сэнсавых маўленчых адзінках, размешчаных адна за другой пасля паўзы: *Пасля абеду прыйшлі госці. Нечаканья. Незапрошаныя.*

Публіцыстычны стыль мовы можна лічыць універсальным, таму што ў ім сустракаюцца элементы іншых функцыянальных стыляў.

Публіцыстычная мова павінна быць правільнай, узорнай, разнастайнай, таму што толькі такую мову СМІ, асобнага журналіста, палітычнага дзеяча захочацца пачуць, пачытаць, успрыняць.

Афіцыйна-справавы (афіцыйна-дзелавы) стыль – гэта стыль дзяржаўных дакументаў, указаў, законаў, пастанаў, пратаколаў, даведак, справаздач, заяў і іншых справавых папер афіцыйнай і дзелавой перапіскі.

Дзелавая карэспандэнцыя – адна з формаў пісьмовых зносін паміж фізічнымі ці юрыдычнымі асобамі. Гэта аўтабіяграфіі і кантракты, распіскі і акты, афіцыйныя лісты і паведамленні, дэкрэты і пагадненні і г. д. Афіцыйна-справавому стылю характэрна сцісласць у выкладзе матэрыялу, дакладнасць у перадачы інфармацыі, шырокае ўжыванне ўстойлівых традыцыйных выразаў, канцылярскіх зваротаў (штампаў), фармулёвак. Стыль выконвае інфармацыйную і камунікатыўную функцыі: з’яўляецца сродкам наладжвання афіцыйных і справавых (дзелавых) зносін, з’яўляецца носьбітам дакладнай інфармацыі. Мэта большасці дакументаў – паведаміць. Напрыклад, у пратаколе фіксуецца ход абмеркавання таго ці іншага пытання, у кантрактах (дагаворах) афіцыйна сцвярджаецца пагадненне паміж установамі, дзяржавамі.

У тэксце дакументаў прадстаўлена значная колькасць спецыяльных слоў-тэрмінаў, аддзяяслоўных назоўнікаў: *баланс, калькуляцыя, сабекошт, рэнтабельнасць, аналіз, рапрацоўка, выканаўчы орган, узгадненне, мерапрыемствы па забеспячэнню пажарнай бяспекі, грыф зацверджання.* Не дапускаецца ўжыванне прастамоўных, дыялектных, жаргонных слоў, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі. Інфармацыя афармляецца такім чынам, каб яе асноўная думка адразу была зразумелая, ясная. Дакументы складаюцца сцісла і проста мовай, без двухсэнсоўных і невыразных выказванняў, гэта значыць, што справавая мова адпавядае агульналітаратурным нормам. Афіцыйна-справавы стыль характарызуецца ўстойлівасцю, абмежаваным выбарам сродкаў, наяўнасцю ўстойлівых спалучэнняў і выразаў, таму стварэнне распаўсюджаных дакументаў парой зводзіцца да запаўнення стандартных бланкаў.

Навуковы стыль фіксуе, захоўвае, перадае інфармацыю ў канкрэтнай галіне ведаў. Рэалізуецца ён пераважна ў пісьмовай форме. Навуковы стыль – паняцце даволі шырокае. Выкарыстоўваецца ў вучэбнай і даведачнай літаратуры, у навукова-даследчай сферы і вытворчасці. Гэта

стыль падручнікаў, навуковых прац, слоўнікаў, лекцый, манаграфій, артыкулаў, рэфератаў.

Да зместу Тэма 5. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Сфера навуковага мыслення вызначаецца імкненнем да найбольш дакладнага, лагічнага, абстрагаванага выражэння думак, якія размяшчаюцца ў строгай паслядоўнасці.

Агульнымі рысамі навуковага стылю з'яўляюцца:

– навуковая тэматыка тэкстаў;
– лагічнасць выкладу матэрыялу – калі выконваюцца законы логікі ў перадачы зместу, інфармацыя падаецца ў пэўнай паслядоўнасці, згодна з планам, несупярэчліва, з выкарыстаннем спецыяльных сінтаксічных сродкаў міжфразавай сувязі;

– дакладнасць выкладу дасягаецца выкарыстаннем адназначных навуковых сродкаў, спецыяльных слоў, тэрмінаў;

– доказнасць выкладу матэрыялу – калі прыводзяцца прыклады, аргументы, вынікі эксперыментаў на карысць разгледжаных палажэнняў;

– аб'ектыўнасць выкладу праяўляецца ў разглядзе праблемы з розных пунктаў гледжання, у адсутнасці суб'ектыўных падыходаў, эмацыянальных ацэнак, што патрабуе строгасці і дакладнасці моўных сродкаў;

– насычанасць фактычнай інфармацыяй, статыстычнымі дадзенымі, наяўнасць графікаў, формул, табліц і г. д.;

– абагульненасць, абстрактнасць выкладу навуковых тэкстаў праяўляецца ў адборы лексічных сродкаў і асаблівых сінтаксічных канструкцый, якія надаюць тэксту адназначнасць і навуковую дакладнасць.

Сфера прымянення навуковага стылю вельмі шырокая. Гэта адзін са стыляў, які мае моцны і рознабаковы ўплыў на літаратурную мову. Інтэнсіўнае развіццё навуковага стылю прывяло да фарміравання ў яго межах наступных разнавіднасцей (падстыляў):

- 1) уласна навуковага;
- 2) вучэбна-навуковага;
- 3) навукова-інфарматыўнага;
- 4) навукова-даведачнага;
- 5) навукова-папулярнага.

Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю адпавядае спецыфіцы гэтага стылю. Найперш гэта агульнаўжывальная лексіка, характэрная большасці стыляў: службовыя словы, лічэбнікі, распаўсюджаныя назвы і г. д.

Даволі шырока ў навуковым выкладзе ўжываюцца словы агульнанавуковага выкарыстання (тыпу *аналіз, гіпотэза, даследаванне, мадэль, праблема, праграма, працэс, мысленне, элемент, аперацыя* і інш.). Выяўленне значэння такіх слоў залежыць ад зместу і метадалогіі той навукі, у якой яны прымяняюцца. Напрыклад, слова *операцыя*. Аперацыя (ад лац. *operatio* ‘дзеянне’) – 1) ‘закончанае дзеянне або шэраг дзеянняў, накіраваных на дасягненне пэўнай мэты (напрыклад, *операцыя ваенная*)’; ‘асобная закончаная частка тэхналагічнага працэсу, якая выконваецца на адным рабочым месцы (напрыклад, *операцыя вытворчая*)’; 2) ‘асобнае дзеянне сярод многіх іншых; выкананне якой-небудзь фінансавай, крэдытнай, прамысловай, гандлёвай, страхавой або іншых задач, напрыклад, *банкаўская операцыя, паштовая операцыя*; 3) ‘у вылічальнай тэхніцы выкананне лічбавай вылічальнай машынай якога-небудзь дзеяння з зыходнымі велічынямі (напрыклад, *арыфметычная операцыя*)’.

Імкненне дасягнуць гранічнай яснасці, дакладнасці навуковага выкладу абумоўлівае выкарыстанне ўласна тэрмінаў і номенаў (напрыклад, *абаліцыя, арбітр, дыскваліфікацыя, старшынстваваць, інфраструктура, прававы статус асобы, магдэбургскае права* і інш.).

У навуковым тэксце часта ўжываюцца скарачэнні, формулы, схемы, графікі (*ст., г, км, %*). Кніжныя фразеалагізмы адзначаюцца нячаста і маюць тэрміналагічнае значэнне (*актуальнасць тэмы, прыведзеныя доказы, навуковы інтарэс, бронзавы век*). Адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя і грубыя словы).

Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю мовы абумоўлены наяўнасцю абстрактных паняццяў і катэгорый у тэрміналогіі. Даволі часта сустракаюцца назоўнікі з суфіксамі *-нн-, -енн- (-энн-), -анн-* са значэннем адцягненага дзеяння (*вылучэнне, даследаванне, перамяшчэнне, стварэнне, выкарыстанне, забеспячэнне* і інш.). Для навуковага выкладу характэрны назвы родавых, абагульняльных паняццяў, а таксама словазлучэнняў абагульняльнага значэння, напрыклад: *анкетуемы, інфармант, рэспандэнт; навуковыя прыборы начнога бачання, аб’екты знешняга асяроддзя, крыніцы лакальнага забруджвання* і інш. Адметнай рысай навуковага стылю з’яўляецца частае “нанізванне” роднага склону назоўнікаў (ад 30 да 45 % супраць 10–12 % у гутарковым стылі). Напрыклад: *Кадыкалогія – навука, якая даследуе паходжанне рукапіснай кнігі (кодэкса) на падставе вывучэння яе агульных знешніх і ўнутраных прыкмет. Праблема паходжання рукапіснай кнігі разглядаецца шырока і вузка. У кадыкалогію ўваходзіць таксама вывучэнне гісторыі бытавання і архіўнага (бібліятэчнага) лёсу рукапіснай кнігі, які адлюстраваліся ў яе знешняй і ўнутранай формах* ([В.Э. Зіманскі](#)).

Спецыфіку навуковых тэкстаў складаюць назоўнікі, утвораныя ад уласных імён (мат. *бярнуліеў, беселеў*; фіз. *ампер, джоўль, сіменс*; хім. *кюрый, курчатовій, нобелій* і інш.). Уласныя імёны часта сустракаюцца ў якасці залежнага кампанента словазлучэння ў назвах формул, методык, тэорый і пад. (напрыклад, *эфект Магнуса, пакт Молатава-Рыбентрона*).

Прыметнікі ў навуковых тэкстах уваходзяць у асноўным у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць інфармацыйную ці класіфікацыйную функцыю. Напрыклад, *дзяржаўная і прыватная ўласнасць; канстытуцыйнае, грамадзянскае, адміністрацыйнае, гандлёвае, сямейнае права; ваенная і грамадзянская ўлада; земская і судовая рэформа* і інш.

Паколькі навуковы выклад грунтуецца на ісцінах, аксіёмах аб'ектыўнага асяроддзя, ён абстрагаваны ад канкрэтнага, актыўнага дзеяння ці руху. Гэтым абумоўліваецца шырокае выкарыстанне дзеясловаў у 3-й асобе цяперашняга часу. Напрыклад: *даследуецца, аналізуецца, вымяраецца, аказваецца, вывучаецца, базіруецца, стымулюецца, складае, утвараюць* і пад.

Сінтаксіс навуковага маўлення – гэта апавядальныя і пыталныя сказы, паколькі ідзе сцвярджэнне, паведамленне або ставіцца пытанне, напрыклад, у падручніку. Сказы навуковага тэксту звычайна складаныя, пераважаюць складаназалежныя, таму што ідзе тлумачэнне, доказ. Выкарыстоўваюцца такія злучнікі і злучальныя словы, як *таму, што; для таго, каб; які; у тым ліку* і інш. Сінтаксічныя канструкцыі аб'ёмныя, сказы развітыя, ускладненыя аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі зваротамі. Напрыклад: *Фарміраванне феадальнай іерархіі ў Вялікім Княстве Літоўскім праходзіла паступова і даволі марудна, што было абумоўлена як знешнепалітычнымі стратэгіямі, так і ўнутрыпалітычным і канфесіянальным становішчам дзяржавы* ([Гісторыя Беларусі, 2018](#)). Аднародныя члены сказа выкарыстоўваюцца для класіфікацыі, сістэматызацыі прадметаў, уласцівасцей, з'яў. Напрыклад: *Гісторыя зямель Беларусі адлюстроўваецца ў летапісах і хроніках Цэнтральнай і Усходняй Еўропы пачынаючы з X ст. Усходнееўрапейскае летапісанне (Кіеўскі, Галіцка-Валынскі, Наўгародскі, Суздальскі летапісы) змяшчае інфармацыю аб рассяленні славянскіх плямён на тэрыторыі Беларусі, стварэнні першых дзяржаў, іх уладных элітаў (агульнаруская частка – “Аповесць мінулых гадоў”)* ([Гісторыя Беларусі, 2018](#)).

[Да зместу](#)

Тэма 6. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Афіцыйна-справавы стыль абслугоўвае афіцыйна-справавую, канцылярскую, юрыдычную, дыпламатычную сферы грамадскай дзейнасці чалавека. Агульнымі рысамі афіцыйна-справавога стылю з'яўляюцца:

– паўната і своечасовасць інфармацыі, дакладнасць і лаканізм фармулёвак (максімальна дакладна адлюстравачь звесткі, якія маюць прававую сілу) – інфармацыйнасць;

– нейтральны тон выкладання (асобасны, суб'ектыўны момант адсутнічае). Не выкарыстоўваецца эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка, размоўная, жаргонная. Выкарыстоўваюцца сродкі лагічнай, а не эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэнкі сітуацыі – аб'ектыўнасць;

– дакладнасць інфармацыі дасягаецца перш за ўсё праз ужыванне спецыяльнай тэрміналогіі (у справавым маўленні тэрміны распаўсюджаны вельмі шырока), а таксама агульналітаратурных слоў у першым, прамым значэнні з мэтай выключэння любых іншых тлумачэнняў. Афіцыйна-справавы стыль функцыянуе ў пісьмовай форме, таму асабліва важна, каб не было двухсэнсоўных і расплывістых фармулёвак;

– высокая частотнасць моўных формаў у тэксце дакумента з'яўляецца вынікам агульнай рэгламентацыі формы дакументаў. Галоўная прычына гэтай з'явы – свядомая ўстаноўка на стандартызацыю мовы справавых зносін;

– уніфікацыя мовы справавых зносін заключаецца ў скарачэнні неапраўданай разнастайнасці дакументаў, прывядзенні іх да аднастайных формаў, структуры, моўных канструкцый.

Усе вышэйпералічаныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю патрабуюць ужывання спецыяльных моўных сродкаў пры афармленні справавых папер і дакументаў.

Вылучаюць наступныя падстылі:

- 1) заканадаўчы;
- 2) адміністрацыйна-канцылярскі;
- 3) дыпламатычны.

Асноўным аб'ектам справавога стылю з'яўляецца дакумент як сродак замацавання інфармацыі аб фактах, падзеях, з'явах аб'ектыўнай рэальнасці і мысліцельнай дзейнасці чалавека.

Дакумент (лац. *documentum* 'павучальны прыклад, пасведчанне') – матэрыяльны аб'ект з інфармацыяй, якая замацавана адпаведным спосабам для перадачы ў прасторы і часе. Дакумент – справавая папера, на якой фіксуецца працэс гаспадарчай, юрыдычнай, эканамічнай дзейнасці, афармляюцца прававыя зносіны. Фіксуючы інфармацыю, дакумент тым самым забяспечвае яе захаванне і наапаўненне, магчымасць перадачы

іншым асобам, паўторны зварот да яе, таму можа выконваць і такія функцыі, як уліковая, прававая, сацыяльная, культурная, кіравання і інш.

Дакументы ўключаюць не толькі характэрныя тэрміналагічныя і стандартызаваныя сродкі, але і абрэвіятуры, уласныя назвы. Марфалогія стылю прадстаўлена пераважнай колькасцю імёнаў – большасць назоўнікаў і прыметнікаў у параўнанні з дзеяслоўнымі формамі. Сярод дзеяслоўных формаў мноства дзеясловаў-звязак (*выконваецца, прад'яўляецца, зацвярджаецца, ахоўваецца, ажыццяўляецца, праводзіцца*) або спалучэнняў з інфінітывам (*тэрмінова выканаць, неабходна ажыццяўляць, выказаць прапанову, падрыхтаваць да эксплуатацыі, аб'явіць падзяку, прыняць меры*).

Характэрнай адзнакай дакумента з'яўляецца тое, што назоўнікі, якія абазначаюць назвы пасадак, прафесій, званняў, ужываюцца ў мужчынскім родзе (*загадчык кафедры, эканаміст, вядучы спецыяліст, генеральны дырэктар, галоўны пракурор, ісцец*). Уласныя назоўнікі сустракаюцца ў большасці дакументаў: заявах, дагаворах (кантрактах), планах, загадах і інш. Кожнаму віду дакументаў адпавядае пэўная колькасць рэквізітаў, г. зн. асобных элементаў дакумента (назва, дата, адрас, рэгістрацыйны нумар, подпіс і інш.). Напрыклад, аўтар дакумента. Ім можа выступаць арганізацыя (прадпрыемства, установа), а ў рэквізіт уваходзіць назва арганізацыі, назва структурнага падраздзялення. Усе назвы падаюцца ў строгай адпаведнасці з найменнямі, зарэгістраванымі ўстаноўчымі дакументамі, напрыклад статутамі. Эмблема арганізацыі як асобны рэквізіт таксама можа ўключаць назву, абрэвіятуру, сімвал, хаця можа сумяшчаць у сабе і назву, і малюнак, і таварны знак, напрыклад: “*Атлант*”, “*Керамін*”, “*Прамень*”, “*МАЗ*”, “*Беларуская традыцыя*”, “*Камунарка*”.

Уласныя назвы і прозвішчы ў дакументах ставяцца ў розных склонавых формах, пераважна ў родным, давальным, вінавальным склонах. Неабходна памятаць аб адрозненні склонавых канчаткаў прозвішчаў і імёнаў у беларускай і рускай мовах, напрыклад: *Шабуня* – *Шабунем* (бел.), *Шабуней* (рус.). У беларускай мове прозвішчы з ненаціскным канчаткам *-а (-я)* набываюць склонавыя канчаткі ў залежнасці ад полу асобы: Д. *Варвашэні Юліі*, але *Варвашэню Івану*; Т. *Варвашэняй Юліяй*, але *Варвашэнем Іванам*. У беларускай мове пашыраны нязменныя прозвішчы:

- усе прозвішчы з націскным канчаткам *-о*: *Ралько́, Чуйко́, Жылко́*;
- усе прозвішчы з канчаткам *-ых (-іх)*: *Сядых, Чарных, Баранавых*;
- прозвішчы жанчын, якія заканчваюцца на зычны гук: *Паўловіч, Корань, Навумчык, Кавальчук*.

Свае асаблівасці мае і ўжыванне лічэбнікаў у тэкстах афіцыйна-справавога стылю. Найбольш зручным у працы з дакументамі з'яўляецца

слоўна-лічбавы запіс вялікіх лічбаў. Напрыклад, *3 тыс. рублёў, 59 тыс. рублёў*. Але малыя лічбы без указання меры пішуцца толькі словамі (*больш за тры дні, да пяці чалавек*). Аналагічна пішуцца лічэбнікі, якія абазначаюць межы тэрміну, пэўны перыяд (*доследы праводзіліся на працягу трох-пяці дзён*). Калі ў дакумент уводзяцца парадкавыя лічэбнікі, то да лічбы дапісваецца апошняя літара двухлітарнага склонавага канчатка або дзве апошнія літары трохлітарнага склонавага канчатка (*сталовая I-й катэгорыі, мука 2-га гатунку*). Пры пералічэнні некалькіх парадкавых лічэбнікаў літарнае нарашчэнне ўжываецца адзін раз (*1, 3, 6-й груп*). Пры рымскіх лічэбніках літарнае нарашчэнне адсутнічае (*майстар II разраду, настаўнік I катэгорыі*). Словазлучэнне “лічэбнік + назоўнік” пішацца такім чынам: *у 20-кіламетровай зоне, у 10-дзённы тэрмін*. Канчатак *-ці* не пішацца.

Для сучаснага беларускага прававодства характэрна актыўнае перайманне моўных сродкаў з рускай мовы. Адсюль назіраецца ўжыванне варыянтаў, сінонімаў: *дагавор – дамова, тыраж – наклад, працэнты – адсоткі*.

Сінтаксіс дакумента таксама мае свае спецыфічныя асаблівасці. Паколькі стыль павінен перадаваць інфармацыю сцісла, дакладна і паслядоўна, то выкарыстоўваюцца складаныя (складаназалежныя) сказы. Не сустракаюцца клічныя сказы, так як стыль пазбаўлены экспрэсіўнасці. Пераважаюць апавядальныя сказы і сустракаюцца пыталыя.

Выкарыстоўваць моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю неабходна мэтанакіравана, толькі працуючы са прававодствам, але мовай дакументаў, пазбаўленай жывой экспрэсіі і вобразнасці, нельга карыстацца там, дзе трэба не толькі перадаць інфармацыю, данесці думку, але і закрануць духоўныя пачуцці людзей.

Групы афіцыйна-справавой дакументацыі і асаблівасці іх афармлення

Дакументы вылучаюць па відах дзейнасці (*планавыя, навукова-тэхнічныя, праектна-каштарысныя і г. д.*); па спосабе фіксацыі інфармацыі (*пісьмовыя, графічныя, кіна-, фота-, фонадакументы*); па месцы складання (*для раішэння знешніх і ўнутраных пытанняў*); па ступені галоснасці (*сакрэтныя, зусім сакрэтныя, адкрытыя*); па юрыдычнай сіле (*сапраўдныя і фальшывыя*); па тэрмінах выканання (*тэрміновыя і нетэрміновыя*); па стадыях падрыхтоўкі (*чарнавыя і арыгінал*); па тэрмінах захоўвання (*пастаяннага і часовага захоўвання*).

Па сваім функцыянальным прызначэнні ўсе службовыя дакументы падзяляюцца на наступныя групы:

- 1) *асабістыя* (заява, аўтабіяграфія, даручэнне, распіска);
- 2) *дырэктыўныя*, або *распарадчыя* (загад, распараджэнне, пастанова);
- 3) *фінансавыя* і *ўліковыя* (бухгалтарскі баланс, пенсійнае даручэнне, справаздача, плацёжныя даручэнні, акты рэвізіі касы, квітанцыі);
- 4) *адміністрацыйна-арганізацыйныя* (кантракт, план, дамова, справаздача, пратакол, канстытуцыя);
- 5) *інфармацыйна-даведачныя* (даведка, дакладная запіска, службовая і тлумачальная запіскі, акт, тэлефанаграма, факс);
- 6) *арганізацыйныя* (статут, палажэнне, інструкцыя, штатны расклад);
- 7) *справавыя лісты* (пісьмы і іншая карэспандэнцыя).

Кожнаму віду дакумента адпавядае пэўная колькасць *рэквізітаў* – абавязковых элементаў службовага дакумента. Сукупнасць рэквізітаў, пэўным чынам размешчаных у дакуменце, складае яго *фармуляр*. Пры стварэнні ўніфікаванай сістэмы дакументацыі распрацоўваецца фармуляр-узор – мадэль сукупнасці ўніфікаваных формаў дакументаў. Два асноўныя фарматы дакументаў – А 4, А 5. Фармуляр мае тры зоны: службовае поле дакумента, поле для размяшчэння вуглавога (падоўжнага) штампа і рабочае поле дакумента. Службовае поле – гэта частка плошчы фармата, прызначаная для палёў дакумента і замацавання яго для захоўвання. Левы верхні вугал – поле для размяшчэння штампа. Астатняя частка фармуляра – рабочае поле. Плошча фармата запаўняецца рэквізітамі.

Згодна са стандартам СТБ 6. 38-2016 для арганізацыйна-распарадчых дакументаў зацверджаны 32 рэквізіты: Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь, эмблема арганізацыі, код арганізацыі, код дакумента, назва арганізацыі, паштовы адрас адпраўшчыка, назва віду дакумента, дата, візы, грыф узгаднення і інш.

Адрозніваюць рэквізіты пастаянныя і пераменныя. Пастаянныя рэквізіты паўтараюцца ва ўсіх дакументах дадзенай назвы (дадзенай групы). Пераменныя рэквізіты наносяцца непасрэдна пры падрыхтоўцы канкрэтнага дакумента. *Пастаянныя рэквізіты* – герб, таварны знак, код арганізацыі, назва арганізацыі, даведачныя дадзеныя аб арганізацыі, рахунак, назва дакумента. *Пераменныя рэквізіты* – дата, рэгістрацыйны нумар, адрасат, рэзалюцыя, тэкст дакумента, пячатка, адзнака аб паступленні дакумента ў арганізацыю.

[Да зместу](#)

Тэма 7. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

Пытанні культуры маўлення ў прафесійнай сферы сталі асабліва актуальнымі ў сучасным жыцці чалавека. Для прафесійнага маўлення надзвычай важна адпавядаць якасцям, якія абумоўліваюць эфектыўнасць зносін. Адна з іх – пісьменнасць, пад чым разумеецца не толькі валоданне правіламі словаўжывання, граматычнай спалучальнасці, мадэляў сказаў, але і размежаванне сфер выкарыстання мовы.

Асабліва важна размяжоўваць паняцці мовы і маўлення. Гэтыя паняцці вельмі блізкія, узаемазвязаныя і на першы погляд здаюцца тоеснымі. Аднак глыбокае разуменне пытання дае магчымасць выявіць істотную розніцу паміж названымі катэгорыямі.

Мова – гэта сукупнасць матэрыяльных адзінак і правіл іх ужывання і функцыянавання. Адзінкі мовы не звязаны з канкрэтным зместам выказвання, абстрагаваны ад канкрэтнай сітуацыі і ў той жа час прыдатныя для любой сітуацыі незалежна ад мэт камунікацыі. Мова – агульнанародны здабытак, значэнні яе структурных элементаў агульнанародныя, яны ўзніклі гістарычна і былі развітыя калектывам носьбітаў пэўнай мовы. Мова – сістэма фанетычных, лексічных і граматычных адзінак, з дапамогай якіх выражаюцца думкі, пачуцці, волевыяўленне.

Маўленне – гэта функцыянаванне мовы, выкарыстанне яе адзінак у працэсе зносін; гэта форма існавання і рэалізацыі мовы. Людзі выкарыстоўваюць моўныя сродкі індывідуальна, па-рознаму ў залежнасці ад абставін і мэты выказвання. У працэсе маўлення з моўных сродкаў выбіраюцца неабходныя словы і паслядоўнасць іх размяшчэння, устойлівыя звароты, мадэлі словазлучэнняў і сказаў. Выказванне афармляецца і афарбоўваецца суб'ектыўнай ацэнкай.

Паняцці “мова” і “маўленне” хоць і ўзаемаабумоўленыя, аднак не тоесныя і не раўназначныя. Мова не залежыць ад умоў і абставін зносін, маўленне ж сітуацыйна абумоўленае. Мова – агульнанародны здабытак, маўленне – індывідуальна-калектыўная рэалізацыя моўных сродкаў. Мова – унармаваная, у маўленні ж нормы могуць парушацца, хоць і яно павінна быць правільным. У працэсе маўлення могуць узнікаць адхіленні ад моўнай нормы ў значэннях і формах слоў, у націску, у канструкцыях, што прыводзіць да ўзнікнення варыянтнасці моўных адзінак.

Інакш кажучы, мова – набор моўных адзінак, сістэма правіл іх прымянення; маўленне – выбар з гэтага “набору” і рэалізацыя правіл. У маўленні выбраныя адзінкі арганізуюцца ў паслядоўнасць, у ланцужок па правілах мовы і ў адпаведнасці з патрабаваннямі зместу. Такім чынам, мова – з’ява абстрактная, а маўленне – канкрэтная, індывідуальная. Аднак трэба ўлічваць той факт, што гэты падзел дастаткова ўмоўны, што бярэцца

пад увагу аспекты, якія пераважаюць. Маўленне, як і мова, па сваёй унутранай прыродзе сацыяльнае, таму што з’яўляецца рэалізацыяй мовы як сацыяльнай з’явы, але праз маўленне канкрэтнага індывідуума. Калі ж разглядаць маўленне як чыста індывідуальную з’яву, то пры зносінах мы не разумелі б адно аднаго.

Маўленне як спецыфічная форма рэалізацыі мовы можа праяўляцца ў вуснай і пісьмовай форме, успрымацца на слых або пры дапамозе органаў зроку.

Маўленне як спосаб выкарыстання моўных сродкаў неаднароднае, бо мова функцыянуе не сама па сабе, а ў сувязі з патрэбамі зносін. Таму маўленне падзяляецца на літаратурнае і гутарковае (размоўнае). Літаратурнаму маўленню не ўласцівыя адхіленні ад нормы. Гутарковае маўленне мае свае спецыфічныя фанетычныя, лексіка-фразеалагічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Кожны чалавек, у адрозненне ад іншых жывых істот, здольны ажыццяўляць маўленчую дзейнасць – чытаць, пісаць, разважаць, слухаць, размаўляць, г. зн. успрымаць, пераапрацоўваць, перадаваць рознага кшталту інфармацыю. Магчымасць уступаць у зносіны з падобнымі да сябе – адно з найвялікшых багаццяў чалавецтва. Для чалавека стасункі вельмі патрэбныя. Яны даюць галоўнае: паўнату пачуццяў, душэўны камфорт, новыя веды і адчуванне сваёй сацыяльнай паўнаўартасці. Чалавеку прыемна адчуваць сваю значнасць, бачыць, што ён не адзінокі, што ім цікавацца, да яго прыслухоўваюцца, яго цэняць.

У маўленні чалавек праяўляецца як асоба. Прыгожая, дакладная мова, правільнае вымаўленне, веданне скарбаў мовы – паказчыкі не толькі культуры маўлення, але і агульнай культуры чалавека.

Тэрмін “культура прафесійнага маўлення” азначае сукупнасць такіх якасцей маўлення, якія робяць яго дасканалым сродкам камунікатыўных зносін у пэўнай сферы дзейнасці чалавека, – уменне правільна, дакладна, лагічна перадаваць свае думкі сродкамі мовы.

Асноўнымі кампанентамі культуры прафесійнага маўлення, як і ўвогуле культуры маўлення, з’яўляюцца: *правільнасць, чысціня, багацце (разнастайнасць), лаканічнасць (сцісласць), дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, выразнасць і вобразнасць*. Усе якасці маўлення цесна ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя, выступаюць у арганічным адзінстве.

Правільнасць маўлення. Цэнтральнай з усіх камунікатыўных якасцей маўлення з’яўляецца правільнасць. Менавіта правільнасць маўлення забяспечвае яго адзінства, “ахоўвае” адназначнасць, агульнаразумеласць інфармацыі, якая перадаецца і ўспрымаецца. Паколькі правільнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці яго моўнай структуры тым законам і правілам, якія дзейнічаюць у мове, то і маўленне

правільнае, калі ў ім адсутнічаюць парушэнні агульнапрынятых, агульнаабавязковых літаратурных нормаў.

Галоўны аб'ект правільнасці – паняцце нормы. Норма – пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і замацавана (кадыфікавана) у выглядзе правілаў. Норма – гэта вынік традыцыі, шматгадовы звычай выкарыстоўваць моўныя адзінкі і вынік кадыфікацыі. Такім чынам, літаратурная норма аб'ядноўвае ў сабе і моўную традыцыю, і кадыфікацыю, якая ў многім ствараецца на аснове традыцыі.

Моўная норма – катэгорыя гістарычная, адносна ўстойлівая і адначасова зменлівая. Таму варыянтнасць, ці паралельнае суіснаванне розных форм слова і спосабаў выражэння аднаго і таго ж паняцця, – з'ява натуральная ў мове. Так, побач у мове ўжываюцца: *вуглі/вугалі, ласіца/ласіха, нізашто/нізавошта, рانیцай/раніцой, навокал/навакол* і інш. Вядома, нормы мовы і маўлення мяняюцца ў адпаведнасці з агульнай дынамікай лексіка-фразеалагічнага і сінтаксічнага ўзроўня мовы, яе граматычнага ладу. У выніку гэтага могуць узнікаць варыянты адной і той жа моўнай адзінкі.

Усе парушэнні літаратурных нормаў называюцца моўнымі памылкамі.

Арфаэпічныя нормы – гэта правільнасць вымаўлення гукаў, спалучэнняў, а таксама правільнасць інтанацыі. Гэтыя нормы рэгулююць вымаўленне як асобных гукаў, так і спалучэнняў у межах слоў. Напрыклад, гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *рэквізіт, рэклама, рэжым, рамонт, карыстанне, рэцыдыў, рака, рыбны* (у рускай мове вымаўляецца і цвёрда, і мякка).

Арфаграфічныя нормы – гэта правільнасць перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Нормы арфаграфіі ўключаюць правапіс галосных (прыстаўных галосных, аканне, яканне і інш.), зычных ([д] – [дз'], [т] – [ц'], [й] і [ў]), глухіх і звонкіх і інш.), апострафа і мяккага знака, правілы пераносу слоў, напісання разам, асобна і праз дэфіс і інш. Напрыклад: *маса* (бел.) – *масса* (рус.), *каэфіцыент* (бел.) – *коэффициент* (рус.), аб'ект (бел.) – объект (рус.), *для ўніята* (бел.) – *для униата* (рус.), *Тацяна* (бел.) – *Татьяна* (рус.).

Акіэнталагічныя нормы – правільнасць пастаноўкі націску ў словах. Пры дапамозе націску адрозніваюцца розныя словы і іх формы ў мове: *прыклад – прыклад, рассыпаць – рассыпаць, раса – раса*.

Няправільная пастаноўка націску сведчыць пра нізкую культуру маўлення асобы: правільна вымаўляць *кіламетр, дакумент, чатырнаццаць, дагавор, спіна* а няправільна – *кілометр, дакумент, чатырнаццаць, дэбавар, спіна*.

Пунктуацыйныя нормы – гэта правільная пастаноўка знакаў прыпынку на пісьме. Правілы сучаснай пунктуацыі даюць магчымасць раздзяліць пісьмовае маўленне на асобныя сэнсава-граматычныя часткі для іх правільнага ўспрыняцця.

Лексічныя нормы рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Яны замацаваны ў тлумачальных слоўніках, падручніках і даведніках. Для правільнага выкарыстання лексічных адзінак неабходна дакладна ведаць іх значэнне. Напрыклад: *вільгаць* ці *вільготнасць*, *напружанне* ці *напружанасць*, *сяліба* ці *сядзіба*.

Словаўтваральныя нормы – гэта правільнасць утварэння слоў, правільнасць падзелу слоў на значымыя часткі. Уменне правільна падзяліць слова на састаўныя часткі дапамагае пазбегнуць памылак, звязаных з напісаннем, выкарыстаннем, разуменнем значэння. Напрыклад: *тэрміновы* – *датэрміновы*, *запісаць* – *запіс*, *поле* – *палявы*, *рабочы чалавек* – *рабочы*.

Марфалагічныя нормы – правільнасць формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы: назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, прыслоўяў, займеннікаў. Напрыклад, неабходна адрозніваць род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах: *насып* (бел.) – *насыпь* (рус.), *няправільны дроб* (бел.) – *неправильная дробь* (рус.), *пыл* (бел.) – *пыль* (рус.), *подпіс* (бел.) – *подпись* (рус.).

Сінтаксічныя нормы – правільнасць будовы словазлучэнняў і сказаў. Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне моўных адзінак у словазлучэннях ці сказах. Напрыклад, у словазлучэннях выяўляюцца нацыянальныя спецыфічныя рысы: *прабачце мне* (бел.) – *извините меня* (рус.), *больш за дзесяць гадоў* (бел.) – *более десяти лет* (рус.), *будынак на пяць паверхаў* (бел.) – *здание в пять этажей* (рус.).

Стылістычныя нормы – гэта правілы ўжывання моўных сродкаў адпаведна стылю. Захоўваць стылістычныя нормы – гэта значыць умець правільна ўжываць сродкі з эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, умець адбіраць моўныя адзінкі адпаведна зместу, стылю, жанру. Напрыклад, толькі афіцыйна-справавому стылю ўласціва вялікая колькасць канцылярызмаў: *прыцягнуць да адказнасці*, *узяць на кантроль*, *аднаразовая дапамога*, *кампенсацыя за адпачынак*, *бесперапынны стаж*, *давесці да ведама*, якія не павінны актыўна выкарыстоўвацца ў іншых стылях.

Фразеалагічныя нормы – гэта правільнасць ужывання такіх устойлівых адзінак, як фразеалагізмы. Гэтыя нормы знаходзяць праяўленне пераважна ў мастацкім і гутарковым стылях. Напрыклад, частотнымі з’яўляюцца такія фразеалагізмы, як *балючае месца*, *тут як тут*, *душа ў душу*, *з серады на пятніцу*, *на свае вочы* і інш.

Дакладнасць маўлення – гэта адна з асноўных камунікатыўных якасцей, якая патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны моўнай практыкай грамадства, напрыклад у слоўніках, граматыках.

Гэтая камунікатыўная якасць цесна пераплятаецца з правільнасцю маўлення, асабліва з такімі яе нормамі, як лексічныя і сінтаксічныя. Маўленне любога стылю лічыцца дакладным, калі яго адзінкі (словы, паняцці, тэрміны, фразеалагізмы) ужыты з уласцівым ім значэннем. Тэкст павінен быць выкладзены такім чынам, каб чытач або слухач успрыняў правільную, канкрэтную, нескажоную інфармацыю, таму што недакладнае выкарыстанне аднаго з паняццяў цягне за сабой няправільнае ўспрыняцце ўсяго выказвання.

Дакладнасць маўлення як камунікатыўная якасць у першую чаргу ўласціва навуковаму і афіцыйна-справавому стылям, таму што тут пераважаюць адназначныя словы і выразы, устойлівыя звароты, стандартныя сродкі. Такія кніжныя стылі, як навуковы і афіцыйна-справавы, не дапускаюць парушэння стандартнай структуры ва ўжыванні сінтаксічных канструкцый, азначэнняў, правілаў і г. д. Напрыклад, асцярожнасць трэба праяўляць, ужываючы мнагазначныя паняцці тыпу *ганаровы і ганарысты, дзелавы і дзелавіты, канструктыўны і канструкцыйны, яблычны і яблыневы*. Дакладнасць патрабуе рэзка размяжоўваць сінанімічныя паняцці, сачыць за іх спалучэннем з іншымі часцінамі мовы: *якасці ці ўласціvasці, рухомасць ці рух, выкарыстоўваць ці прымяняць, работа і праца*.

Дакладнасць навуковага (навукова-тэхнічнага, навукова-інфармацыйнага) тэксту дасягаецца не толькі за кошт канкрэтнага словаўжывання, але і за кошт такіх рыс, як дакладнасць разлікаў (у матэматыцы, фізіцы), формул, параметраў, навуковых фактаў і г. д. Парушаючы дакладнасць, нельга беспамылкова выканаць чарцёж, рашыць ураўненне, перадаць гістарычныя ці філасофскія факты. Дакладнасць маўлення – адно з цэнтральных паняццяў навуковага маўлення, якому ўласціва строгасць і лексічная дасканаласць.

Нельга абыходзіцца без дакладнасці і ў публіцыстычным стылі, таму што ў цэнтры ўвагі знаходзяцца факты, навіны штодзённага жыцця, паведамленні, адкрыцці, здарэнні, а скажэнне падобнай інфармацыі вядзе да недаверу грамадскасці да тых ці іншых сродкаў масавай камунікацыі.

Дакладнасць можна выявіць і ў мастацкім стылі. Хаця тут і пераважае аўтарскі вымысел, але ў аснову мноства мастацкіх твораў пакладзены дакладныя гістарычныя факты, літаратурнымі героямі могуць быць канкрэтныя гістарычныя асобы.

У гутарковым стылі такая камунікатыўная якасць, як дакладнасць, таксама не перашкаджае, а, наадварот, уносіць у гутарку канкрэтнасць, канструктыўнасць, сцісласць. Для перадачы штодзённых навін, пачуццяў, звестак лепш карыстацца дасканалай і лаканічнай мовай.

Дакладнасць тэксту ў любым стылі заключаецца ў тым, каб моўны матэрыял быў выказаны і правільна, і канкрэтна, і лаканічна. Парушаючы дакладнасць, мы можам парушыць і іншыя камунікатыўныя якасці.

Лагічнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі тэксту. Выказванне будзе лагічным у тым выпадку, калі ў ім існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Лагічнае маўленне падпарадкоўваецца законам логікі, г. зн. законам мыслення грамадства.

Лагічныя сувязі кантэксту наладжваюцца ў галіне сінтаксісу, у сінтаксічных канструкцыях, дзе значнае месца адводзіцца складаным злучнікам: *таму што; для таго каб, з прычыны таго што* і інш. Адно недакладна ўжывае слова можа парушыць цэласнасць сінтаксічнай або лексічнай сістэмы. Уявім сабе мазаічны малюнак, складзены з мноства асобных частчак. Кожны элемент з'яўляецца часткай ад цэлага, таму, каб атрымаць цэласную карцінку, мы павінны кожны асобны кавалачак паставіць на сваё месца.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення ўласціва ў пэўнай ступені ўсім стылям. Яна прымяняецца ў выказваннях, выступленнях, прамовах, артыкулах, падпарадкоўваючыся агульнапрынятаму плану: уступ (уводзіны), асноўная (кульмінацыйная) частка, падагульненне (зключэнне, вывад). Паміж асобнымі часткамі такой устойлівай кампазіцыі існуе найцяснейшая сувязь. Такая схема абавязковая для навуковага тэксту, дзе не могуць парушацца ўзаемасувязі ў ланцужку навуковага доказу, тлумачэння, разважання. Новы матэрыял навуковага стылю абавязкова абавязваецца на ўжо вядомы, вывучаны, засвоены. Па законах логікі размяшчаюцца асобныя раздзелы, параграфы, тэмы і іншыя структурныя адзінкі ў падручніках.

Лагічнасць маўлення – гэта ўменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы. Гэта камунікатыўная якасць дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі.

Дарэчнасць маўлення. Маўленне з'яўляецца дарэчным, калі яго моўныя сродкі адпавядаюць тэме паведамлення, зместу, мэтам і ўмовам зносін, а таксама з'яўляюцца даступнымі для аўдыторыі. Дарэчнасць маўлення абавязкова павінна пераплятацца з лагічнасцю і дакладнасцю, таму што яе сутнасць заключаецца ў падборы сродкаў у залежнасці ад тэмы гутаркі, стылю, часу, кантэксту, сітуацыі, узроўню падрыхтаванасці

слухачоў ці чытачоў. Дарэчная інфармацыя будзе адпавядаць узросту, інтэлектуальнаму ўзроўню, прафесіі, нават настрою.

Кантэкстуальная дарэчнасць забяспечваесэнсавае адзінства слоў і словазлучэнняў у кантэксце, не дапускае нематываванага змешвання адзінак. Не змешваюцца ў адным кантэксце словы з жывой, народнай мовы і тэрміналагічная лексіка.

Стылявая дарэчнасць размяжоўвае адзінкі розных функцыянальных стыляў. Напрыклад, нельга ўжываць эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку ў навуковым або афіцыйна-справавым стылі. І наадварот, нельга беспадстаўна выкарыстоўваць канцылярызмы ў мастацкім ці гутарковым стылі.

Сітуацыйная дарэчнасць прадугледжвае выбар моўных элементаў адпаведна канкрэтнай сітуацыі маўлення. У дадзеным выпадку неабходна кіравацца створанымі абставінамі, напрыклад нечаканым далучэннем новага суб'ядніка, апанента.

Асабіста-псіхалагічная дарэчнасць папярэджвае ад неасцярожнага выказвання, бо недарэчнае слова можа раніць чалавека. Неабходна прадумваць асабліва сці размовы з тым ці іншым суб'яднікам, таму што адны і тыя ж словы або звесткі могуць успрымацца людзьмі абсалютна па-рознаму.

Вельмі часта трапае і неабходнае ў адным стылі можа стаць памылковым і недарэчным у другім, таму адно з найважнейшых патрабаванняў стылістыкі – трымацца адзінства стылю.

Чысціня маўлення – гэта непрымальнасць адзінак мовы, якія супярэчаць нормам правільнасці. Чысціня (чыстата) маўлення забяспечваецца адсутнасцю ў ім нелітаратурных сродкаў:

– дыялектызмаў, або мясцовых слоў (*ровар, балён, бярэць, гавора, пасоля, ясэнка, шаліноўка, багон*);

– прастамоўных слоў і выразаў (*скапыціцца, выскаляцца, абармот, балбатаць, тудою*);

– таўталогіі або слоў-паразітаў (*ну, гэта самае, карацей, значыць, так, тыту*);

– жаргоннай лексікі (*прыкід, крута, жэсць, вышка, здаць хвасты, лаба*);

– канцылярызмаў і ўстойлівых выразаў (*вялікае значэнне, мець на ўвазе, прыняць рашэнне, распарадчыя органы*);

– індывідуальна-аўтарскіх запазычанняў ці наватвораў (*чао, о-кей, капут, задзіночанне*);

– русізмаў (*дрэўні, цірэ, вучыцель*) і інш.

Чыстае маўленне сведчыць пра чысціню душы чалавека і чысціню яго думак.

Багацце (разнастайнасць) маўлення – камунікатыўная якасць маўлення, якая выражае максімальнае насычэнне тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтору. Выкарыстанне актыўнага слоўнікавага запасу ў вусным і пісьмовым маўленні сведчыць пра высокі інтэлектуальны ўзровень асобы, яе дастатковы моўны патэнцыял і багацце думак.

Багаццем маўлення, безумоўна, валодае мастацкі стыль мовы, якому ўласціва і лексічнае, і сінтаксічнае, і інтанацыйнае багацце. Тут умела спалучаюцца рознабаковыя вобразныя сродкі мовы, непрымальнымі з’яўляюцца паўторы. Па разнастайнасці і насычанасці да мастацкага набліжаюцца публіцыстычны і гутарковы стылі. Навуковы вядомы як аднастайны лексічна, сінтаксічна і інтанацыйна, хоць у параўнанні з афіцыйна-справавым ён імкнецца да разнастайнасці.

Стыль дакументаў, справаводства, заканадаўчых і юрыдычных тэкстаў устойлівы, лаканічны, з абмежаваным наборам лексічных сродкаў. Выкарыстанне моўных штампаў вядзе да поўнай стандартызацыі дакументаў, да ўжывання трафарэтных выразаў і аднатыпных сінтаксічных канструкцый.

Выразнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі. У выразным кантэксце ўдала размеркаваны структурныя часткі, прадуманы сінтаксічныя канструкцыі, падабрана інтанацыйнае афармленне.

Выразнасць павінна праяўляцца не толькі ў мастацкім ці публіцыстычным, але і ў іншых стылях, паколькі гэта камунікатыўная якасць сінанімічная такім паняццям, як даступнасць, яснасць, зразумеласць, успрымальнасць. Выразнасць забяспечваецца выбарам моўных сродкаў, інтанацыйнай арганізаванасцю матэрыялу.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не патрабуюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, таму выразнасць іх маўлення ствараецца за кошт дакладнага словаўжывання, правільнай будовы сказаў, адпаведнай структуры тэксту. У гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях значную выразнасць надаюць вобразныя сродкі мовы (эпітэты, параўнанні, метафары), а таксама дапаможныя элементы (міміка, жэсты, інтанацыя). Ступень выразнасці маўлення залежыць ад індывідуальнасці асобы, яе моўнага патэнцыялу, інтэлектуальнага багацця, зацікаўленасці самой тэмай.

Маўленчы этыкет і культура зносін

Маўленчы этыкет – гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзін ва ўстойлівых сітуацыях зносін (сустрэчы, развітанні,

прадстаўленні, прабачэнні, падзякі і інш.), а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі. Правілы маўленчых паводзін, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб'еседнікам.

Паводле сродкаў ажыццяўлення зносін маўленчы этыкет можа быць эпісталаярным (на папяровых носьбітах), тэлефонным, электронным; паводле асяроддзя, у якім адбываюцца зносіны, – сямейным, моладзевым, прафесійным і інш.

Маўленчы этыкет, як і агульная культура ўзаемаадносін, пачынаецца з элементарных паняццяў: як чалавек зайшоў, паглядзеў, як прывітаўся, як і на якой мове загаварыў, які тон і інтанацыя выказвання, міміка, жэсты і інш. Адукаваны чалавек павінен бездакорна валодаць тэхнікай мовы, сваёй паставай, жэстамі. Да таго ж само маўленне павінна быць вымерана да драбніц, пачынаючы ад слоўнага націску і заканчваючы стылістычнымі патрабаваннямі.

Маўленчы этыкет і культура зносін вучаць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу, а самымі важнымі патрабаваннямі прымянення формул маўленчага этыкету з'яўляюцца ветлівасць і добразычлівасць.

Адзінкі маўленчага этыкету з'яўляюцца акрэсленымі актамі мовы. Вымаўленне ці рэалізацыя этыкетных формул раўназначна адпаведным дзеянням. Матэрыяльная рэалізацыя гэтых дзеянняў выяўляе нацыянальна-культурную своеасаблівасць маўленчага этыкету ў кожнай мове, якая вынікае з розных традыцый культуры і звычаяў маўленчых паводзін.

Маўленчы этыкет – з'ява ўніверсальная, аднак у той жа час кожны народ склаў сваю, адмысловую сістэму правілаў маўленчых паводзін.

Маўленчы этыкет знаходзіць адлюстраванне ў гістарычна складзеных формулах, якія прадстаўляюць нацыянальную спецыфіку кожнага народа. Так, напрыклад, у якасці прывітання расіяне выкарыстоўваюць зычэнне здароўя (*здравствуйте*), беларусы – зычэнне харошага, добрага дня (*дзень добры вам*), англічане – пытанне пра справы (*how do you do*). Аднак ва ўсіх гэтых прыкладах формулы маўленчага этыкету (незалежна ад першапачатковага, этымалагічнага значэння) выражаюць прывітанне.

Так, напрыклад, у традыцыі беларускага этыкету звяртацца да жанчыны/мужчыны са словамі *спадарыня, спадар, паважаная (шаноўная) спадарыня* і дадаваць імя або прозвішча суразмоўцы (калі вы яго ведаеце). Да калектыву звяртаюцца са словамі *спадары, спадарства, шаноўнае спадарства, шаноўная грамада, калегі, каляжанкі, шаноўныя*. У афіцыйнай сітуацыі дарэчнымі таксама будуць такія ветлівыя звароты: *Паважаныя прысутныя! Шаноўныя калегі! Дарагія сябры!*

У залежнасці ад часу сутак беларусы ўжываюць наступныя прывітанні: *Дзень добры! Добры вечар! Прывітанне! Маё шанаванне! Вітаю Вас! Як жывяце? Як маецяся? Як Ваша здароўе? Як сябе адчуваеце?* Звычайна пасля прывітання ўжываюцца наступныя пытанні-звароты ветлівасці: *Што чуваць? Што новага? Як маешся (маецяся)? Як здароўе? Як жывеш-гадуешся?* У адказ на прывітальнае пытанне ў залежнасці ад удзельнікаў гаворкі і абставін могуць прагучаць наступныя словы або ўстойлівыя выразы: *Нічога сабе! Так сабе! Добра! Някепска! Памаленьку! Жывём, хлеб жуём! То скачучы, то плачучы!*

Вялікая роля ў маўленчым этыкеце беларусаў заўсёды надавалася не толькі прывітанню, але і развітанню. Выказаныя з непадробнай шчырасцю, цеплынёй і добразычлівасцю словы развітання мелі працягам далейшыя прыязныя адносіны і будучыя сустрэчы: *Да пабачэння! Да заўтра! Шчасліва! Усяго найлепшага! Пакуль! Бывайце здаровы! Заставайцеся здаровенькі! Шчаслівай дарогі!*

У сітуацыях, калі ўзнікае неабходнасць выказаць пажаданні, могуць быць ужытыя наступныя выразы: *Заставайцеся здаровы! Бывайце здаровы! Добрага вам здароўя! Усяго добрага (Найлепшага)! Хай Вам шчасціць! Да спаткання! Памагай Бог! Спору ў працы! Вялікі расці!*

За сталом выкарыстоўваюцца наступныя этыкетныя формулы: *Калі ласка, просім!* (як запрашэнне да стала) *Смачна есці! Смачна снедаць (вячэраць)! Сыць, Божа! Будзем здаровыя! Дзякуй за пачастунак!*

Пры просьбе зрабіць якую-небудзь паслугу звычайна гучаць наступныя ветлівыя словы: *Калі ласка! Будзьце ласкавы! Зрабіце ласку!* У адказ за паслугу выкарыстоўваюцца такія словы падзякі, як *Дзякую вам! Вялікі дзякуй! Дзякуй на добрым слове! Няма за што! На здароўе*

Як запрашэнні выкарыстоўваюць: *Сардэчна запрашаем! Дазвольце вас запрасіць на свята! Не забывайцеся на нас! Наведвайцеся часцей!*

Папрасіць прабачэння ў таго, каму зрабілі непрыемнасць, можна, выкарыстоўваючы наступныя выразы маўленчага этыкету: *Прабачце! Выбачайце! Даруйце, калі ласка! Даруйце мне! Не крыўдуйце! Прашу прабачэння! Прабачце, калі што не так!*

Вядома, што нельга быць культурным чалавекам толькі на словах. Культура маўленчых паводзін фарміруецца разам з маральнымі нормаў, этычнымі прынцыпамі асобы, грамадства. У сістэму гэтых норм і прынцыпаў уваходзяць такія катэгорыі, як ветлівасць, карэктнасць, далікатнасць, сціпласць, непасрэднасць, адказнасць, якія з'яўляюцца абавязковымі складнікамі культуры зносін і культуры маўлення.

[Да зместу](#)

МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Тэма 1. УВОДЗІНЫ Ў ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

Пытанні

1. Мова і грамадства. Функцыі мовы ў грамадстве.
2. Суадносіны мовы, маўлення і мыслення.
3. Моўная карціна свету. Беларуская мова сярод іншых моў свету.
4. Перадумовы ўзнікнення беларускай народнасці і яе мовы.
5. Старабеларуская літаратурная мова і яе роля ў XIV–XVI стст.
6. Стан беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.
7. Новая беларуская літаратурная мова пачатку ХХ ст. Палітыка беларусізацыі.
8. Беларуская мова на сучасным этапе (з 1990 г. да нашых дзён).

Заданні

1. Дапішыце сказы, дапоўнішы іх інфармацыяй.

1) Мова – гэта... 2) Галоўная функцыя мовы – ..., г. зн. што мова служыць ... 3) Беларуская мова ўваходзіць у ... моўную сям’ю ... групу ... падгрупу. 4) Беларуская мова выступае ў дзвюх разнавіднасцях: ... і ... 5) Беларуская народнасць склалася на аснове трох плямёнаў ... 6) Менавіта ў складзе Вялікага Княства Літоўскага ў ... стст. старабеларуская мова дасягнула найвышэйшага ўзроўню свайго развіцця. Яна стала ... мовай Княства, што было замацавана ... 7) Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай літаратуры звязаны з дзейнасцю такіх выдатных пісьменнікаў-асветнікаў, як ... 8) Пасля аб’яднання Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай (у выніку Люблінскай уніі ... г.) беларускія землі ўвайшлі ў феадальную федэратыўную дзяржаву – ... . Вынікам гэтага стала ... беларускага насельніцтва і звужэнне сфер выкарыстання беларускай мовы. 9) У ... г. загадам Мікалая I на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца ... мова. 10) Фарміраванне новай беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX стст. адбывалася на базе ... мовы. 11) Найбольш спрыяльнымі для беларускай мовы сталі ... гады, калі яна набыла статус афіцыйнай мовы БССР і атрымала неабходную дзяржаўную падтрымку. 12) З мэтай удасканалення беларускага правапісу ў ... г. у Мінску была склікана Акадэмічная канферэнцыя па рэформе правапісу і азбукі. 13) ... была прынята пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”, якая адлюстравала выразную тэндэнцыю на збліжэнне ... 14) У ... г. быў прыняты Закон “Аб мовах у БССР”, які прадугледжваў пэўнае ўвядзенне беларускай мовы ва ўсе афіцыйныя

сферы жыцця рэспублікі. У адпаведнасці з законам беларуская мова атрымала статус адзінай ... мовы на тэрыторыі Беларусі. 15) Пасля правядзення агульнанацыянальнага рэферэндуму ... г., з ... г. канстытуцыйна замацавана палажэнне аб дзяржаўным статусе разам з беларускай і рускай мовы.

2. Падрыхтуйце наведамленне пра старажытныя рукапісныя рэлігійныя кнігі ці найбольш значныя помнікі юрыдычнага пісьма.

3. Перакладзіце пісьмова на беларускую мову выказванні пра мову і маўленне. Выкажыце вашы адносіны да роднай мовы.

К. Паустовский: «По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности. Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, — дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа».

Д. Бернад Шоу: «Мы лишь тогда ощущаем прелесть родной речи, когда слышим ее под чужими небесами».

Л. Толстой: «Мы часто повторяем, что о человеке судят по его делам, но забываем иногда, что слово тоже поступок. Речь человека — зеркало его самого. Всё фальшивое и лживое, пошрое и вульгарное, как бы мы ни пытались скрыть это от других, вся пустота, чёрствость или грубость прорываются в речи с такой же силой и очевидностью, с какой проявляются искренность и благородство, глубина и тонкость мыслей и чувств».

М. Шолохов: «Величайшее богатство народа — его язык! Тысячелетиями накапливаются и вечно живут в слове несметные сокровища человеческой мысли и опыта».

4. Запішыце прыказкі, у якіх найбольш выразна, на вашу думку, адлюстраваны розныя функцыі мовы (камунікатыўная, пазнавальная, намінацыўная, экспрэсіўная і інш.). Пры неабходнасці карыстайцеся слоўнікам беларускіх прыказак.

5. Падбярыце беларускія адпаведнікі да наступных рускамоўных фразеалагізмаў.

Пусть по миру, бить баклуши, попадать в просак, без задних ног, очертя голову, иметь зуб, из уст в уста, беречь как зеницу ока, видно птицу по полету, нести ахинею, сбить с толку, дать жару, в час по чайной ложке,

один лучше другого, в кои-то веки, валять дурака, язык проглотить, чтоб не сглазить, с гулькин нос.

Кантрольны тэст па тэме 1

1. Адзначце моўную групу, у якую ўваходзіць беларуская мова:

- а) стараславянская;
- б) славянская;
- в) індаеўрапейская.

2. Асноўная функцыя мовы:

- а) этнаграфічная;
- б) гістарычная;
- в) камунікатыўная;
- г) мастацкая.

3. Выберыце правільнае сцверджанне:

- а) мова перадаецца у спадчыну кожнаму канкрэтнаму індывіду;
- б) чалавек вучыцца мове ад іншых людзей;
- в) асаблівасці індывідуальнага валодання мовай вызначаюцца біялагічнымі фактарамі.

4. На якой мове створаны “Аповесць мінулых часоў”, “Руская праўда”?

- а) на агульнаславянскай;
- б) на ўсходнеславянскай;
- в) на стараславянскай;
- г) на паўднёvasлавянскай.

5. Калі пачалося кнігадрукаванне ва ўсходніх славян?

- а) 1519 г.;
- б) 1517 г.;
- в) 1518 г.;
- г) 1521 г.

6. У ВКЛ беларуская мова мела статус:

- а) канфесійнай мовы;
- б) літаратурнай мовы;
- в) дзяржаўнай мовы.

7. У 1795 г. у выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай Беларусь:

- а) была далучана да Расійскай імперыі;
- б) была далучана да Польшчы;
- в) стала самастойнай дзяржавай.

8. Фарміраванні новай беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX стст. адбывалася на базе:

- а) старабеларускай мовы;

- б) вуснай народна-гутарковай мовы;
- в) стараславянскай мовы.

9. Палітыка беларусізацыі праводзілася:

- а) у 20-я гг. XX ст.;
- б) у 90-я гг. XX ст.;
- б) у пачатку XXI ст.

10. Выберыце дакладнае азначэнне паняцця “дзяржаўная мова”:

- а) афіцыйная мова, на якой працуюць дзяржаўныя і адміністрацыйныя органы, грамадскія арганізацыі, навуковыя, навучальныя і культурныя ўстановы;
- б) разнавіднасць мовы, якая адрозніваецца ад сумежных гаворак своеасаблівымі фанетычнымі, граматычнымі і лексічнымі рысамі;
- в) мова, на якой гаворыць канкрэтны народ у пэўны перыяд гісторыі;
- г) камунікатыўная дзейнасць чалавека, выкарыстанне мовы ў працэсе зносін з іншымі людзьмі.

[Да зместу](#)

Тэма 2. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Пытанні

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Слова як асноўная адзінка мовы. Лексічнае і граматычнае значэнне слова.
2. Суадносіны слова і паняцця, слова і прадмета. Матываванаць слова.
3. Адназначныя і мнагазначныя словы. Прамое і пераноснае значэнні слова, віды пераносу (метафара, метанімія, сінекдаха).
4. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечнабеларуская і запазычаная).
5. Актыўная і пасіўная лексіка.
6. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання.
7. Паняцце тэрміна. Асаблівасці тэрмінаў, іх адрозненні ад агульналітаратурных слоў.
8. Паняцце пра прафесіяналізмы і наменклатуру.
9. Спосабы ўтварэння тэрмінаў.
10. Семантычныя з’явы ў тэрміналогіі розных галін навукі (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы).
11. Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх прыкметы і асваенне беларускай мовай.
12. Гісторыя станаўлення беларускай навуковай тэрміналогіі.
13. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства.

14. З гісторыі станаўлення лексікаграфічнай працы на Беларусі.
15. Тыпы слоўнікаў.

Заданні

6. Лексічныя значэнні якіх слоў тлумачацца ў наступных сказах?

🕒 1) Гістарычна сфарміраваная супольнасць людзей з агульнай культурай, мовай і самасвядомасцю. 2) Аб'яднанне дзвюх або некалькіх дзяржаў пад уладай аднаго манарха. 3) Рэлігійная верацярпімасць, паважлівае стаўленне да вернікаў розных канфесій (кірункаў і плыняў). 4) Спецыяльна апрацаваная скура жывёлы, якая служыла матэрыялам для пісьма. 5) У новы і найноўшы час вышэйшы заканадаўчы орган улады, які распрацоўвае і прымае законы. 6) Натуральная даніна прадуктамі, якую выплачвалі сяляне за карыстанне зямлёй памешчыка. 7) Старажытнае народнае паданне пра легендарных герояў, багоў, пра паходжанне свету і з'яў прыроды. 8) Запіс падзей па гадах ("летах"), пісьмовая гістарычная крыніца. 9) Манархі з аднаго і таго ж роду, якія паслядоўна змянялі адзін аднаго на троне. 10) Дзеяч, які садзейнічае пашырэнню асветы і ведаў.

📖 1) Поўная незалежнасць дзяржавы ў знешняй і ўнутранай палітыцы. 2) Форма дзяржаўнага кіравання, пры якой вярхоўная ўлада належыць выбраным на пэўны тэрмін органам, а таксама краіна з такім дзяржаўным ладам. 3) Зацвярджэнне органамі вярхоўнай дзяржаўнай улады міжнароднага дагавору альбо пагаднення, пасля чаго гэты дакумент набывае юрыдычную (прававую) сілу. 4) Службовая асоба, прызначаная ў якасці пастаяннага прадстаўніка ў якім-небудзь горадзе іншай дзяржавы для абароны інтарэсаў сваёй дзяржавы і грамадзян. 5) Аб'яднанне дзяржаў, палітычных партый, грамадскіх арганізацый для дасягнення агульных мэт. 6) Вусная ці пісьмовая забарона якога-небудзь рашэння ўпаўнаважаным на гэта органам ці асобай. 7) Зварот да суда з патрабаваннем аб абароне грамадзянскіх правоў. 8) Аплата, узнагарода за што-небудзь, пакрыццё якіх-небудзь страт. 9) Палітычная арганізацыя грамадскага класа, якая выражае інтарэсы гэтага класа і кіруе яго барацьбой. 10) Дакумент, які засведчвае асобу яго ўладальніка.

7. Дакажыце на прыкладах, што наступныя назоўнікі з'яўляюцца мнагазначнымі.

Вузел, зямля, канал, карань, герой, капітан, імунітэт, індэкс, маланка, папера, хлеб, кампанія, тэрмін, вечар, клас, палата, праца.

8. Да наступных словазлучэнняў падбярыце такія, у якіх выдзеленыя словы ўжываліся б у пераносным значэнні.

Прамая дарога, студзёная крыніца, лёгкая сукенка, салодкі хлеб, глыбокая яма, крык дзяцей, матуля ўсміхаецца, цвёрды матэрыял, шырокае поле, трапічны клімат, каменны вугаль, цёплы дзень, людзі гамоняць, здаровае сэрца, бацька ідзе, цягнік стаіць, чэрпаць ваду.

9. Знайдзіце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя словы маюць аднолькавае лексічнае значэнне.

Людская гаворка – людскія клопаты. Люты мароз – люты чалавек. Цяжкае пытанне – цяжкі груз. Сухое сена – сухая зямля. Пісьмовы стол – дыетычны стол. Прамая лінія – прамы позірк. Светлы касцюм – светлы месяц. Дыпламатычны імунітэт – паніжаны імунітэт. Жалезныя цвікі – жалезныя нервы. Сэнс слова – сэнс скаргі. Хімічная рэакцыя – палітычная рэакцыя. Закон развіцця прыроды – выбарчы закон. Крытычны артыкул – крытычнае выказванне. Штамп бібліятэкі – моўны штамп.

10. Прачытайце наступныя архаізмы і замяніце іх сучаснымі актыўнаўжывальнымі словамі.

Вакацыі, вахмістр, выя, вятрыла, гімнасія, глёбус, аз, дружына, магнэз, дыярыуш, лемантар, імбрык, лётнік, кроніка, кругавід, ланіты, лгар, рамёны, талмач, пяротрус, процант, сеча, чада, чынш, чало.

Словы для даведак: бой, магніт, лоб, ветразь, ахоўнік, вобыск, буквар, дзённік, падатак, дзіця, гімназія, войска, гарызонт, лётчык, перакладчык, глобус, заварнік, канікулы, лгун, працэнт, я, шчокі, хроніка, шыя, плечы.

11. Вызначыце на тлумачальным слоўніку значэнне наступных устарэлых адзінак вымярэння.

Вярста, сажань, аршын, локаць, пядзь, вяршок, пуд, тузін.

12. Вызначыце, якім спосабам утвораны наступныя жаргонныя словы (семантычнае пераасэнсаванне, запазычанне, скарачэнне слова, афіксацыя).

Ваеннік (ваенны білет), ворк (праца), глухар (званок па мабільным тэлефоне без чакання адказу), камбэк (вяртанне, зварот), лыжы (маніторы LG), мыла (электронная пошта), найкі (красоўкі фірмы Nike), прыча (прычоска), рандомны (выпадковы), мабільнік (мабільны тэлефон), юзаць (карыстацца камп'ютарам для пошуку інфармацыі), ДР (дзень нараджэння), шоу-біз (шоу-бізнес).

13. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Выпішыце прыклады спрадвечнабеларускіх і запазычаных слоў.

⌚ Формой организации жизни и деятельности людей в метрополии в греческих колониях был полис – город-государство, представлявший собой общину граждан, права и обязанности которых были обусловлены наличием собственности. Только граждане имели право на землю, рабов и прочее имущество, могли участвовать в народном собрании.

Государственная власть в полисах была организована по-разному в различные периоды и в разных частях страны. Существовали три основные формы политического устройства полисов, которые сами греки обозначали терминами тирания (неограниченная власть одного лица, опиравшегося на прямое насилие), демократия (власть демоса, т. е. граждан полиса) и олигархия (реальная власть сосредоточена в руках небольшой группы лиц) ([И.А. Тронов](#)).

📖 Юридическая практика – разновидность человеческой практики. Как и любому виду практики, юридической присущи те же черты. Однако вовлеченная в правовую систему общества, в процессе правового регулирования практика приобретает свойства, позволяющие расценивать ее именно как юридическую практику. Без нее невозможно функционирование правовой системы общества, поскольку она играет интегрирующую роль, связывая в единое целое объективное и субъективное право, законные интересы людей, их правосознание. В той или иной мере она влияет на все стороны жизни общества и способна ускорить либо затормозить ход общественного прогресса. Благодаря ей возможно претворение в жизнь иных видов человеческой практики, например, политической, экономической, социальной ([В.Н. Бибило](#)).

14. Прыведзіце прыклады тэрміналагічных словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць наступныя тэрміны.

⌚ Метад, працэс, рэакцыя, схема, тэорыя, функцыя, паўстанне, шляхта, суверэнітэт, заканадаўства, эканоміка, дзяржава, саслоўе, суд, крыніца, лад, рэлігія, падатак, вайна, грамата, манета, раздробленасць, канстытуцыя, уласнасць, княства.

📖 Актыўнасць, горад, грамадства, канкурэнцыя, права, падатак, працэс, рэгуляванне, спадчына, практыка, схема, тэорыя, функцыя, цыкл, фактар, суб'ект, кіраванне, рэформа, суд, узровень, дакумент, бюджэт, уласнасць, біржа, аўкцыён, санкцыя, заканадаўства, арганізацыя, рынак.

15. Укажыце рады, у якіх усе словы з'яўляюцца сінонімамі.

Антракт, перапынак, паўза; афіша, аб'ява; вакуум, пустата, пустыня; турыст, падарожнік, вандроўнік, бадзяга, валацуга; скарбнік, казнакрад,

казначэй; рэстаўрацыя, аднаўленне, адбудоўванне; рэха, водгук, водгалас, рупар, рэзананс; летуценнік, фантазёр, рамантык, пілігрым; гуманнасць, характава, прыгажосць.

16. Падбярыце да наступных запазычаных слоў сінанімічныя назвы беларускай мовы.

Аграрны, адаптацыя, антыкварны, аўтограф, баланс, арэал, бінарны, вакантны, вербальны, гігант, гіпотэза, гуманны, дыспут, дэфект, дэфіцыт, камфартабельны, карпарацыя, карэктны, мадыфікаваны, мутацыя, ландшафт, прыярытэт, сэрвіс, тэндэнцыя, фіяска, фальшывы, хобі, эвалюцыя, эпізод.

17. У прыведзеных словазлучэннях замяніце выдзеленыя словы антанімічнымі.

Абвінаваціць суседа, **манархічны** тып кіравання, прадуманая **атака**, добры **гаспадар**, даўняя **быль**, **верыць** фактам, добры час, знешні **гандаль**, **людная** вуліца, **ветлівы** чалавек, **рознiчныя** цэны, **сапраўдны** подпіс, **добраахвотныя** дзеянні, **калектыўна** працаваць, **кансалідацыя** грамадства, **каштоўныя** паперы, **караць** злачынцу, **круты** бераг.

18. Складзіце сінанімічныя рады да прыведзеных слоў.

Ашуканец, багаты, бяда, вядомы, дарога, грамада, прасіць, моцна, добры, радзіма, звычайны, гаварыць, кавалак, крэпасць, падарожнік.

19. Раскрыйце і параўнайце значэнні сугучных слоў беларускай і рускай моў. Як называецца такая з'ява? Дапоўніце рад уласнымі прыкладамі.

Адказ – отказ, вяселле – веселье, дыван – диван, краска – краска, лаяць – лаять, нядзеля – неделя, пакой – покой, пазнаць – познать, паліць – полить, прымкнуць – примкнуть, рэч – речь, сварка – сварка, спорны – спорный, справа – справа, улiчыць – уличить, чуць – чуть.

20. Дакажыце, што прыведзеныя словы з'яўляюцца амонімамі. Складзіце з кожным з іх словазлучэнні ці сказы, ужыўшы іх у розных значэннях.

Блок, аўсянка, байка, бор, ласка, ладдзя, міна, прыход, рана, раса, тур, соты, ячмень, тэрмін, стойка, шашка, штат, старонка, стаўка, дысцыпліна.

21. Выберыце з прапанаваных у дужках слоў дакладнае, правільнае ў лексіка-семантычных адносінах.

Аўтамабіль (гоначны, гончы), планы (вытворчыя, вытворныя), прыпынак (канцавы, канчатковы), ідэя (гуманная, гуманістычная), зала (чытальная, чытацкая), інтарэсы (класічныя, класавыя), званне (ганаровае, ганарлівае), лёгкасць (незвычайная, надзвычайная), сад (яблычны, яблыневы), багацце (нацыяналістычнае, нацыянальнае), дакумент (пісьменны, пісьмовы), адносіны (гуманныя, гуманістычныя), тлумачэнне (даходнае, даходлівае), дзень (душны, духмяны).

22. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, падкрэсліце у ім 6–7 тэрмінаў, вызначыце спосаб іх утварэння.

🕒 **Возрождение (Ренессанс)** – это совокупность достижений европейской культуры второй половины XIV–XVI вв. Зародившись в Италии в XIV в., в следующем столетии культура Возрождения распространилась и в других европейских странах. Появление в Западной Европе такого социально-культурного явления, как Ренессанс, было вызвано совокупностью причин:

– ростом деловой активности в странах Западной Европы в связи с ростом городов, развитием производства и товарно-денежных отношений;

– широким знакомством европейцев с культурными достижениями античности благодаря Крестовым походам, а также перемещением в Европу образованных людей в первой половине XV в. и особенно после падения Византии под натиском турок в 1453 г.;

– кризисом средневекового мировоззрения (все более широко распространяются рациональные знания, понятия о веротерпимости, о достоинстве человека, приветствуется идея обновления и прогресса в разных сферах жизни общества) (*И.А. Тронов*).

📖 **Нормативные договоры** – это такие документы, в которых содержится волеизъявление сторон по поводу прав и обязанностей, устанавливается их объем и последовательность реализации, а также закрепляется добровольное согласие выполнять принятые обязательства.

Международный договор – это договор между государствами. Он заключается по вопросам, имеющим общий интерес, и призван регулировать их взаимоотношения путем создания взаимных прав и обязанностей.

Статья 2 Венской конвенции о праве международных договоров содержит нормативное определение этого источника: «Договор» означает международное соглашение, заключенное между государствами в письменной форме и регулируемое международным правом, независимо от того, содержится ли такое соглашение в одном документе, в двух или

нескольких связанных между собой документах, а также независимо от его конкретного наименования».

Коллективные и индивидуальные трудовые договоры – это договоры, заключаемые между профсоюзными органами и администрацией предприятия, учреждения (коллективный договор) либо между работником и нанимателем (индивидуальный договор). В этих договорах излагаются права и обязанности сторон, касающиеся условий труда, продолжительности рабочего времени, отдыха, заработной платы и т. д. ([В.Н. Бибило](#)).

23. Расстлумачце значэнне наступных сучасных тэрмінаў.

Дэкларант, дэдлайн, дылер, клірынг, крафтавы, прафіцыт, прэс-тур, рэфэрэнт, стартап, трэнд, форс-мажор, каршэрынг, кейс-тэхналогія, інклюдзіўны, калабарацыя.

24. Утварыце словы-тэрміны з часткамі:

аўта- (сам), **бія-** (жыццё), **мікра-** (малы), **інтэр-** (паміж), **міні-** (невялікі), **прома-** (рэкламны), **астра-** (зорка), **экспрэс-** (тэрміновы, апэратыўны), **гранд-** (вялікі), **прэс-** (прэса, друк), **смарт-** (разумны), **супер-** (звыш), **шоу-** (відовішча), **ультра-** (больш, звыш), **фіта-** (расліна), **агра-** (поле), **арт-** (мастацтва), **бізнес-** (справа, занятак), **вэб-** (сусветнае павуцінне, інтэрнэт), **медыя-** (сродкі масавай інфармацыі).

25. Утварыце словазлучэнні з наступнымі:

назоўнікамі: валюта, ліцэнзія, дагавор, менталітэт, прыватызацыя, рэйтынг, дылер;

прыметнікамі: падатковы, справавы, бонусны, вінтажны, гуманны, дызайнерскі;

дзеясловамі: ацэньваць, завышаць, фінансаваць, прагназаваць, інфармаваць, заключаць, пералічваць, назапашваць, дэманстраваць, эканоміць.

прыслоўямі: дакладна, пісьмова, якасна, кваліфікавана, тэрмінова, выгадна, прынцыпова.

26. Падбярыце 10 тэрмінаў-запазычанняў па спецыяльнасці, укажыце крыніцу запазычання, дайце азначэнне тэрмінам.

Узор выканання: **нацыя** (лац. *patio* ‘племя, народ’) – устойлівая агульнасць людзей, якая ўзнікла гістарычна на аснове агульнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага жыцця, культуры і асаблівасцей характару; **манускрыпт** (лац. *manuscriptum*, ад лац. *manus* ‘рука’ + *scribo* ‘пішу’) – старажытны рукапіс (на папірусе, пергаменце, паперы).

27. Вызначце спосабы ўтварэння наступных тэрмінаў.

Міжнароднае права, землеўладальнік, скарбнік, прафкам, антыгуманнасць, Брэсцкая царкоўная унія, архаізм, перакладчык, ВНУ, эгаізм, вучоны (наз.), школа-інтэрнат, касацыйная скарга, кальвінізм, абаронца, СНД, матэрыяльны, бяздзейнасць, пропуск, БелТА, непрадукцыйны, амаральны, хрысціянства, натуральная гаспадарка.

28. Запішыце слоўнікі, якімі б вы карысталіся, каб:

а) вызначыць лексічнае значэнне слоў; б) вызначыць марфемную будову слова; в) праверыць правільнасць напісання слова; г) вызначыць значэнне ўстойлівых спалучэнняў слоў; д) перакласці словы з беларускай мовы на рускую; е) падабраць сінонімы да слова; ж) вызначыць лексічнае значэнне дыялектных слоў.

29. Выпішыце слоўнікавыя артыкулы пра тэрмін дзяржава з тлумачальнага, арфаграфічнага, марфемнага, этымалагічнага і беларуска-рускага слоўнікаў. Прааналізуйце спосабы падачы інфармацыі пра слова ў слоўніках розных тыпаў.

Кантрольны тэст па тэме 2

1. Лексічнае значэнне слова – гэта:

- а) здольнасць слова характарызаваць з’явы і прадметы рэчаіснасці;
- б) суаднесенасць слова з тымі ці іншымі з’явамі або прадметамі, рэчаіснасцю;
- в) агульнае значэнне, якое ўласціва розным разрадам слоў у мове.

2. Да спецыяльнай лексікі не адносяцца:

- а) прафесіяналізмы;
- б) архаізмы;
- в) тэрміны;
- г) наменклатурныя назвы.

3. Тэрміны – гэта:

- а) словы, вядомыя толькі вузкаму колу людзей, аб’яднаных агульнымі інтарэсамі;
- б) спецыяльныя словы, якія ўключаюцца ў падручнікі, энцыклапедыі і даведнікі;
- в) спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абзначэння спецыяльных прадметаў.

4. Адзначце, што не адносіцца да спецыфічных асаблівасцей тэрмінаў:

- а) сістэмнасць;
- б) наяўнасць дэфініцыі;
- в) наяўнасць экспрэсіі;
- г) тэндэнцыя да адназначнасці.

5. Сярод наступных слоў архаізмам з'яўляецца:

- а) ураднік;
- б) лемантар;
- в) рэйтынг;
- г) аршын.

6. Якое з прыведзеных слоў з'яўляецца адназначным:

- а) натарыус;
- б) суддзя;
- в) месяц;
- г) маланка.

7. Выберыце з прапанаваных спалучэнняў слоў дакладнае, правільнае ў лексіка-семантычных адносінах:

- а) фігурны чалавек;
- б) фігуральны сэнс;
- в) фігурны сэнс;
- г) фігурысты чалавек.

8. Сінонімы – гэта словы, якія:

- а) словы адной і той жа часціны мовы, якія аднолькава вымаўляюцца і пішуцца, але маюць рознае лексічнае значэнне;
- б) якія маюць некалькі значэнняў;
- в) якія вымаўляюцца і пішуцца па-рознаму, але маюць блізкае значэнне;
- г) у сучаснай беларускай мове выйшлі з актыўнага выкарыстання.

9. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства вывучае:

- а) паходжанне слоў;
- б) слоўнікавы запас мовы;
- в) тэорыю і практыку складання слоўнікаў;
- г) словы, якія выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры.

10. Адзначце, у слоўніках якога тыпу апісваецца паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены:

- а) этымалагічных;
- б) энцыклапедычных;
- в) тлумачальных;
- г) гістарычных.

[Да зместу](#)

Тэма 3. ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

Пытанні

1. Сутнасць і тыпы білінгвізму.
2. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.
3. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы.
4. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы.
5. Асаблівасці скланення назоўнікаў.
6. Скланенне прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў.
7. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў.
8. Скланенне лічэбнікаў.
9. Асаблівасці ўжывання лічэбнікаў з назоўнікамі.
10. Спецыфіка спражэння дзеясловаў.
11. Ужыванне дзеясловаў з суфіксамі *-ава-(ява-), -ірава- (-ырава-)*.
12. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова, яго ўтварэнне і ўжыванне ў беларускай мове.
13. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы на беларускую.
14. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў.
15. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы.

Заданні

30. Вызначце від інтэрферэнцыі ў наступных перакладах слоў і словазлучэнняў. Выпраўце моўныя памылкі, запішыце правільна.

Личная подпись – лічны подпіс, говорить тем же языком – гаварыць тым жа языком, чай лимонный – гарбата лімонны, колбаса обыкновенная – каўбаса абыкнавенная, точка зрения – кропка гледжання, несколько часов – некалькі часоў, покупайте горячий хлеб – пакупайце гарачы хлеб, растительное масло – расліннае масла, положительный результат – станоўчы рэзультат, старший сын – старшы сын, взрослый человек – узрослы чалавек, учебные заведения – вучэбныя завядзенні, золотая медаль – залатая медаль.

31. Перакладзіце словы на беларускую мову. Знайдзіце разыходжанні ў формах роду, ліку.

Безработица, вес, дверь, движение, доказательство, зрение, имущество, клубника, лицо, медаль, название, накипь, наследство, насыпь,

обязательство, одежда, округ, опись, отношение, оттенок, поведение, подпись, пол, предел, пыль, рассмотрение, решётка, свет, созыв, соотношение, средство, стадо, стебель, суеверие, тень, тяжесть, убьль, хозяйство, чудо, яблоко.

32. Вызначыце род назоўнікаў і запішыце іх парамі на беларускай і рускай мовах.

Адукацыя, асяроддзе, бязладдзе, вытворчасць, гандаль, дадатак, зварот, колькасць, кошт, ланцужок, лік, напрамак, паветра, падзея, паўтор, перавага, прастора, пустазелле, раўнавага, рахунак, роднасць, роздум, розніца, рух, рэч, спагада, справаздача, струмень, твор, уласцінасць, умова, ціск, якасць.

33. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў.

За дзедам шведам, з глузду з'ехаць, навастрыць вушы, заварыць кашу, блытацца пад нагамі, гады у рады, вадой не разліць, біць лынды, пераліваць з пустога ў парожняе, як кот наплакаў, даць маху, ахілесавы пяты, сем пятніц на тыдні, стаць на ногі, вачэй не зводзіць, з аднаго балота чэрці, як жару ўхапіўшы, абое рабое, сядзець на двух крэслах, байкі баяць; брэша, як лён чэша, майстар на штукі, і ў хвост і ў грыву, на людзей паглядзеці і сябе паказаць.

34. Знайдзіце сказы, у якіх ёсць памылкі ў дапасаванні і кіраванні. Перабудуйце сказы правільна.

1. Заўтра пойдзем у магазін за хлебам. 2. Хлопцы любілі пажартаваць над сваімі аднагодкамі. 3. Дзякаваць суседа за дапамогу Алесь не хацеў. 4. Два разы ў тыдзень мы наведваліся да бабулі. 5. Падарунак трэба было падабраць па сваім густу. 6. Больш сарака гадоў маці працавала ў школе. 7. Кіламетрах у пяці ад горада было прыгожае возера. 8. Па грыбы сёння пайшлі з самае раніцы. 9. Няма к каму звярнуцца з просьбай. 10. Вынікам нашага супрацоўніцтва сталі два новых кантракты.

35. Перакладзіце словы на беларускую мову і растлумачце праваніс т-ц, д-дз.

Тенденциозность, термин, декан, аплодисменты, дисквалификация, академия, федерация, цивилизация, век, командировка, теория, делегация, демократия, издательство, детство, дистиллированный, твёрдый, тираж, диспропорция, дисгармония, стимулировать, технический, коллектив, аккредитация, территория, титул, декларативный.

36. Перакладзіце словы на беларускую мову і растлумачце правапіс у і ў.

Самодержавие, пришли к Владиславу, автобиография, белорусско-узбекский, многословие, гуманитарный университет, безработица, лауреат Нобелевской премии, Люблинская уния, женщина-врач, газету «Звезда» наградили, аудитория, президиум, встретились возле универсама, приехал во Владивосток, Ульяна Владимировна, громкое «ура», фауна, наречие «вниз», обвинитель, страусиная ферма, церковь униатская, нотариус.

37. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Дорога к славе, записан по образцу, избавиться от прошлого, не хочется думать о плохом, разговаривать по телефону, спрашивать о причинах, дом в пять этажей, заботиться о птицах, шутить над братом, идти за ягодами, мечтать о будущем, женили на Елене, встречаться по выходным, всё на пользу студента, в конце концов, что касается меня, забыть о встрече, не к месту, по моему мнению, стрелять по бандиту.

38. Выпішыце з тэксту назоўнікі, вызначце іх лік і род. Якія з іх ужываюцца толькі ў адзіночным ліку, якія маюць форму і адзіночнага, і множнага ліку?

Усю ноч шугала ўвысь купальскае вогнішча, каб далёка відаць было яго, каб сонца бліжэй. Цэлую ноч вадзілі хлопцы і дзяўчаты карагоды, скакалі праз агонь, каб ачысціцца. Абавязковым атрыбутам свята былі дзявочыя вянкi, якія пускалі на ваду. Такім чынам нявесты варажылі аб будучым замужжы. Абавязкова на Купалле запальвалася і ўздымалася на высокай жардзіне кола, падобнае да сонца. Як толькі агонь пачынаў згасаць, гэта запаленае кола пускалі з гары. І кацілася яно да рачнога ці азёрнага берага, распырскваючы вакол іскры і асвятляючы яркім купальскім агнём усё наваколле (Паводле С. Асіноўскага).

39. Пастаўце словы ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

⌚ Аналіз, Універсітэт, Брэст, пропуск, рэалізм, хлеб, ціск, мільён, участак, фактар, студэнт, авёс, твар, поспех, сцяг, завод, гуманізм, дождж, снег, кароль, зубр, тыдзень, гаспадар, замак, космас, неаліт.

📖 Дырэктар, метада, гектар, дуб, фактар, год, дождж, прадукт, свінец, Буг, выгляд, кіламетр, холад, кодэкс, завод, тавар, адвакат, гандаль, тавараабмен, табель, закон, прылёт, майстар, подпіс, поўдзень, Мінск, семінар, факультэт, стымул, рамонт.

40. Пастаўце словы ў форме меснага склону. Параўнайце канчаткі дадзеных назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.

Аварыя, білет, кантралёр, горад, гушчар, дождж, дуб, жнівень, ліст, луг, паверх, народ, бераг, пясок, мітынг, стыль, сын, твар, калектыў, парог, суб’ект, дакумент, чартар, брокер, імідж, кунжут, мантаж, дэпазіт, графік, маклер, дынаміка.

41. *Запішыце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку, патлумачце правапіс канчаткаў.*

Гаспадарка, вартасць, Драгічын, мужчынам, Купала, базіс, Кузьма, дзядуля, бусяня, Мазыр, Віцебск, Міця, старшыня, Мікола, стрэмя, племя, дзіця, грань, цукар, Буг, акцыз, зала, калега, Глебка Алесь.

42. *Запішыце па 2–3 поўныя назвы:*

1) дзяржаўных органаў і арганізацый; 2) дзяржаўных узнагарод, прэмій і прызоў; 3) навучальных устаноў; 4) газет і часопісаў; 5) традыцыйных дзяржаўных ці рэлігійных свят.

Растлумачце напісанне вялікай літары.

43. *Да прапанаваных назоўнікаў падбярыце прыметнікі, з 3–4 словазлучэннямі (на выбар) складзіце сказы.*

Алібі, таксі, гран-пры, жалюзі, дэрбі, Дэлі, інтэрв’ю, АБСЕ, ампула, кафэ, міс, эмбарга, суддзя Пятрова, Токія, прафесар, Баку, СНД, турнэ, БДУ, імпрэсарыя, фрау, карт-бланш, стараста, Дзюма, хіндзі.

44. *Утварыце ад дадзеных прыметнікаў формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў. Растлумачце, калі ўтварэнне дадзеных формаў немагчымае.*

Просты, каменны, доўгі, белатвары, добры, вішнёвы, блізкі, навуковы, ясны, нізкі, прыемны, кучаравы, новы, разумны, хітры, цікавы, сярдзіты, белакрылы, карысны.

45. *Ад назоўнікаў у дужках утварыце прыналежныя прыметнікі, запішыце словазлучэнні. Адзначце, якія са словазлучэнняў з’яўляюцца тэрміналагічнымі. Растлумачце правапіс вялікай літары.*

(Архімед) закон, (Ахілес) пята, (Багдановіч) “Вянок”, (Баранцаў) мора, (Барталетаў) соль, (Геркулес) слупы, (Гордзій) вузел, (Колас) трылогія, (Купала) талент, (Магелан) праліў, (Мележ) стыль, (Піфагор) тэарэма, (Сізіф) праца, (Эзоп) мова.

46. *Знайдзіце і выпраўце памылкі ва ўжыванні ступеняў параўнання прыметніка.*

1. Алесь выглядаў вопытней за свайго сябра. 2. Самы дабрэйшы характаў быў у Івана. 3. Найглыбей возера Байкал. 4. Больш чорнавалосым у класе быў Мікіта. 5. Сястра старэй брата на тры гады. 6. Журавіны самыя кіслейшыя ягады. 7. У яе быў дрэннейшы настрой. 8. Больш усіх пор года я люблю лета. 9. Самага паўнейшага апісання нельга прыдумаць. 10. Дзядуля мудрэй унука. 11. Мы страцілі яшчэ нешта больш даражэйшае, чым проста дзень. 12. Самае найчысцейшае – гэта сляза. 13. Снегу намяло вышэй платоў. 14. Алесь трымаўся смялей сваіх аднагодкаў. 15. Хацелася паболей добрых і цікавых кінафільмаў.

47. Перакладзіце наступныя вершаваныя радкі на беларускую мову.

...Нет ничего желаннее на свете
Любимого родного человека,
Который близок сердцем и душою!
Нет ничего прекраснее на свете
Лица, светящегося счастьем и любовью
Ко всему миру, ко всему живому! (В. Гвоздева)

48. Пастаўце лічэбнікі з назоўнікамі ў родным і творным склонах.

5 працэнтаў, 28 секцый, 10 дзён, 11 дакладаў, 70 год, 48 удзельнікаў, 17 прадстаўнікоў, 31 дом, 208 тон, 400 кіламетраў, 90 тысяч, 7/8 гектара, 354 рублі, 123 дні, 751 старонка, 1260 лістоў.

49. Утварыце ад лічэбнікаў з назоўнікамі складаныя прыметнікі і падбярэце да іх адпаведныя назоўнікі.

Узор выканання: 45 год – саракапяцігадовы юбілей.

4 гадзіны, 25 кіламетраў, 17 градусаў, 300 грам, 50 тон, 30 працэнтаў, 82 кватэры, 2 сутак, 7 паверхаў, 5 тыдняў, 10 метраў, 2 тамы, 3 ярусы, 6 знакаў.

50. Запішыце лічбы словамі ў патрэбным склоне.

Н. скл. – 11; 50; 341; Р. скл. – 4; 90; 100; 721; 1207; Д. скл. – 3; 18; 200; 470; В. скл. – 19; 77; 950; Т. скл. – 40; 83; 109; 265; 600; М. скл. – 93; 246; 357; 590; 2800.

51. Аднавіце неабходныя лічэбнікі-кампаненты ў фразеалагізмах і прыказках.

1) ... каты ў адным мяшку не месцяцца. 2) ... раз зманіш – другі не павераць. 3) ... пальцам вузла не завяжаш. 4) За аднаго бітага ... нябітых даюць, ды не бяруць. 5) За ... работ бярэцца, а ні адна не ўдаецца. 6) ... кола ў возе. 7) ... разоў мер і то не вер. 8) Быць на ... небе ад шчасця.

9) Пазыку тры гады чакаюць, на ... забываюць. 10) Патрэбны, як сабаку ... лапа. 11) За ...зайцамі пагонішся – ні аднаго не зловіш. 12) З ... кветкі вянка не спляцеш. 13) Конь на ... нагах і той спатыкаецца. 14). Тры разы даруй, а ... – не шкадуй! 15) Дзе кухараў ..., там няма чаго есць.

52. Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні з лічэбнікамі. Параўнайце формы лічэбнікаў і назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.

Четыре документа, завтра – 20 марта, два моих друга, четыре шестых населения, шесть целых и две десятых тонны, три пятых студенчества, отцу около сорока лет, четверо депутатов, полтора рубля, в трёх километрах от завода, менее двухсот лет, хватит дня на три, в пятом часу, половина четвёртого утра, целых три длинных года, ему более пятидесяти лет, два раза в неделю, потеряли обоих бойцов.

53. Прачытайце, правільна называючы лічбы.

Апрацавалі каля 60 грамаў; працаваць з 4 палажэннямі; нарадзіўся ў 2007 годзе; сустрэцца на 239 кіламетры; самалёт з 243 пасажырамі; дапоўніць 882 артыкулы; на 40 сотках; прачытаць 2/3 кнігі; у кнізе звыш 250 старонак; каля 100 дзён у годзе цёпла; 0,7 літра; каля 117 кг; звыш за 1379 тон; выдадзены ў 1870 годзе слоўнік; у 695 пакетах; на 545 старонках; у 300 выпуску праграмы; калі 1/2 часткі дыплама.

54. Выпраўце памылкі ва ўжыванні займеннікаў. Сказы запішыце правільна.

1. Мне некаму і некалі гаварыць пра гэта. 2. Люблю ўспамінаць сам сябе пра дзяцінства. 3. Трэба было набыць сабе новы слоўнік. 4. Царква стаяла пры самой дарозе. 5. Табе ніколі не цікавілі мае праблемы. 6. Настасся не верыла нікому, нават і самай сябе. 7. Дзякую вас, што выслухалі мяне. 8. Ён пачуў у сябе прыліў вялікай сілы. 9. Ганна ведала сабе, верыла сябе. 10. Нічыпар супакоіўся, павесялеў, здолеў узяць сабе ў рукі. 11. Няма магчымасці звярнуцца к яму з просьбай.

55. Перакладзіце сказы на беларускую мову, адзначце розніцу ва ўжыванні некаторых займеннікаў у рускай і беларускай мовах.

1. После войны ему не от кого было получать письма и некому было больше писать. 2. Мне не на кого пенять – сама виноват. 3. Может быть, я тебе чем-нибудь смогу помочь. 4. Чьи-то шаги слышались из-за поворота. 5. А ведь, пожалуй, кое в чем он был прав. 6. Кое-кто из дачников вышел за калитку. 7. Макар успел кое с кем поспориться.

8. Не о ком беспокоиться. 9. Не для кого было стараться. 10. Вернуться домой не было никакой возможности, так как была сильная гроза.

56. Прачытайце тэкст, назавіце ў ім дзеясловы, вызначце іх спражэнне, трыванне і час. Адзначце формы дзеяслова: інфінітыў, дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе.

🕒 Курс на мірныя адносіны з суседзямі, узяты кіраўнікамі Вялікага Княства Літоўскага яшчэ ў пачатковы перыяд праўлення Казіміра Ягелончыка, быў працягнуты і ў далейшым. Як рэалістычны палітык Казімір імкнуўся замацавацца на тых рубяжах, якія былі дасягнуты Вітаўтам, і не стаў разгортваць далейшую экспансію на Русі – нягледзячы нават на тое, што такія магчымасці існавалі. Прыблізна тое самае можна сказаць і пра іншыя напрамкі магчымага тэрытарыяльнага росту Вялікага Княства Літоўскага. Стаўшы польскім каралём, Казімір засяродзіўся на справах у Цэнтральнай Еўропе, дзе ён дзейнічаў энергічна і дзе ў выніку атрымаў значныя поспехі. Гэта, аднак, прывяло да занядання справамі на ўсходзе, што стала адным з істотных фактараў хуткага фарміравання ў 2-й палове XV ст. Рускай цэнтралізаванай дзяржавы ([Гісторыя Беларусі](#), 2018)).

📖 На тэрмін карыснага ўжывання нематэрыяльнага актыву могуць аказваць уплыў як эканамічныя, так і прававыя фактары. Эканамічныя фактары вызначаюць перыяд, на працягу якога арганізацыя будзе атрымліваць эканамічныя выгады. Прававыя фактары могуць абмяжоўваць перыяд, на працягу якога арганізацыя кантралюе доступ да гэтых выгад. Тэрмін карыснага выкарыстання ўяўляе сабой больш кароткі перыяд з тых перыядаў, якія вызначаны ўказанымі фактарамі. Нематэрыяльны актыў з нявызначаным тэрмінам карыснага ўжывання прызнаецца ў тым выпадку, калі аналіз усіх слушных фактараў паказвае на адсутнасць прадказальных абмежаванняў перыяду, на працягу якога, як мяркуецца, гэты актыў будзе ствараць чысты прыток грашовых сродкаў ([А.П. Шаўлюкоў](#)).

57. Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце выкарыстанне суфіксаў у беларускамоўных дзеясловах.

Балансировать, буксировать, гармонировать, корректировать, деградировать, реагировать, дифференцировать, репетировать, инспектировать, информировать, классифицировать, ориентировать, контролировать, культивировать, функционировать, ликвидировать, типизировать, формировать, суммировать, финишировать, планировать (план), шокировать.

58. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі; складзіце словазлучэнні “назоўнік + дзеепрыметнік”. Растлумачце напісанне суфіксаў дзеепрыметнікаў.

Узор выканання: *прачытаць (кніга) – прачытаная кніга.*

Дагледзець (*сад*), загаіць (*рана*), зацвердзіць (*настанова*), (вызваліць (*зямля*), схіліць (*галіны*), сказаць (*прамова*), запрэгчы (*конь*), прааналізаваць (*план*), асвятліць (*пытанне*), пачарнець (*пні*), збялець (*твар*), пашыць (*адзенне*), пасівець (*валасы*), выцерці (*падлога*), стаміцца (*чалавек*), сагнуць (*цвік*), раскрыць (*вокны*), напісаць (*заява*), пасінець (*далячынь*), заслаць (*ложак*), зарасці (*сцежка*), паваліць (*дрэва*), звесці (*сена*), падрыхтаваць (*выступленне*), планаваць (*экскурсія*), шукаць (*выхад*), адзначаць (*прычыны*), спажываць (*расліны*).

59. Перакладзіце наступныя сказы на беларускую мову. Назавіце спосабы перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.

⌚ 1. Высокого уровня развития достигала древневосточная архитектура, призванная символизировать мощь, величие государства и богоизбранность его правителя. Об этом свидетельствуют, в частности, сохранившиеся до наших дней древнеегипетские пирамиды, высеченная в скале гробница персидского царя Дария I, а также многочисленные другие памятники, о которых мы знаем лишь по раскопкам или по описаниям древних авторов. Неотъемлемой частью культуры являются религиозные верования народов Древнего Востока, отличавшиеся большим разнообразием и именно благодаря своей специфике сыгравшие исключительно большую роль в общемировом историко-культурном процессе. Для религий древневосточных обществ в той или иной мере характерно поклонение обожествляемым в виде духов или богов силам природы (*И.А. Тронов*).

📖 1) Общество – это предельно широкое понятие, используемое в социологии, политологии, психологии, юриспруденции и других общественных науках. 2) В рамках политической власти складываются нормы права, закрепленные в законах, указах, декретах, постановлениях и других решениях государственных органов. 3) Государство выступает в роли внешней силы, наделенной правом контролировать и развивать институциональные отношения в обществе. 4) Первобытное общество благодаря совершенствованию орудий труда перешло от присваивающей экономики к производящей. 5) Государственные органы, образующие государственный аппарат, обладают едиными целями и задачами, что необходимо для реализации функций государства. 6) В каждом государственном органе имеется свой аппарат, призванный оказывать ему консультативную, вспомогательную и техническую работу.

7) Взаимодействие права с процессами, происходящими в обществе, приводит к преобразованию, видоизменению функций права, их адаптации к возникшим условиям. 8) Нормы права относятся к числу социальных норм, определяющих правила поведения людей в их отношениях между собой (т. е. в общественных отношениях), рассчитанных на неопределенный круг лиц, отражающих фактически сложившиеся общественные отношения и определяющих их развитие на перспективу ([В.Н. Бибило](#)).

60. Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыслоўі і запішыце фразеалагізмы. Растлумачце іх значэнне.

(Задраць) нос, (не даваць) спуску, (не зводзіць) вачэй, (не пакладаць) рук, (не пераводзіць) духу, (не шкадаваць) сіл, (павесіць) нос, (пазычыць) вачэй у сабакі, (прапусціць) міма вушэй, (сядзець) ды на неба (глядзець).

61. Знайдзіце сказы, у якіх дзеепрыслоўі ўтвораны і ўжыты няправільна.

1. Бацька з сынам, ціха размаўляўшы, сядзелі за сталом. 2. Слухаючы прамову, узнікаюць розныя пытанні. 3. Ападаючы на зямлю, лісце ўслала ўсе сцежкі. 4. Не паспявая за братам, Алесь ішоў падбегам. 5. Ідучы дадому, з'явілася жаданне наведаць сябра. 6. Згубячы галаву, па валасах не плачуць. 7. Радасць так і свяцілася ў вачах, успомніўшы нядаўнюю сустрэчу. 8. Не шукаўшы, не знойдзеш. 9. Выглядаючы ў вадзе здабычу, чайка планіруе ў паветры. 10. Стараючыся не зварухнуцца, я назіраў за цецэруком. 11. Стаяўшы на грудях, буслы доўга аглядалі лагчыны. 12. Чытаючы гэтую кнігу, у мяне ўзнікла шмат пытанняў. 13. Праезджаючы аднаго разу праз мястэчка, захапіла мяне мяцеліца. 14. Зайшоўшы ў вагон, у яго зляцеў капялюш. 15. Сеўшы ў сані, коні рванулі з месца. 16. Паабедаўшы, настрой значна палепшыўся. 17. Не чакаўшы такога павароту падзей, людзі прыціхлі.

Кантрольны тэст па тэме 3

1. Што такое білінгвізм?

- а) раздзел мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы;
- б) навука пра сутнасць, будову, функцыянаванне і развіццё мовы;
- в) валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі.

2. З лінгвістычнага пункту гледжання трасянка гэта...

- а) моўны прадукт, які ўзнік шляхам механічнага змешвання элементаў рускай і беларускай моў;

б) узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму;

в) прафесійна абумоўленае маўленне;

г) калі ва ўжытку чалавека знаходзяцца тры і больш моў.

3. Да фанетычных асаблівасцей беларускай мовы не адносіцца:

а) наяўнасць мяккага [ц'];

б) словы з поўнагалоснымі спалучэннямі ;

в) чаргаванне зычнага [в] з [ў];

г) наяўнасць мяккага [р'].

4. Адзначце словазлучэнне, у якім парушаны марфалагічныя нормы беларускай мовы:

а) дзве важных пастановы;

б) дваццаць складаных гадоў;

в) тры касацыйныя скаргі;

г) чатыры новыя дэкларацыі.

5. Адзначце правільнае напісанае спалучэнне:

а) Вялікае княства Літоўскае;

б) Беларускі Дзяржаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны;

в) Герой Беларусі;

г) Нобелеўская Прэмія.

6. Адзначце прыметнік, які не ўтварае ступені параўнання:

а) малы;

б) стары;

в) часовы;

г) жоўты.

7. Адзначце словазлучэнне з правільна ўжытым лічэбнікам:

а) з дваццаці пяці прысутнымі;

б) на двух станцыях;

в) трое прэзідэнтаў;

г) у двюх тысячна пятым годзе.

8. Адзначце правільна перакладзенае спалучэнне:

а) жилое помещение – жыллёвае памяшканне;

б) избирательный округ – выбарчая акруга;

в) временное правительство – часавы ўрад;

г) верительная грамота – даверная грамата.

9. Які з дзеепрыметнікаў у наступных спалучэннях ўжыты няправільна:

а) удасканалены праект;

б) выпрабавальны тэрмін;

в) слізготная дарога;

г) знішчаюшчы погляд.

10. Адзначце сказ, у якім парушаны сінтаксічныя нормы беларускай мовы:

- а) Я не хацела вас пакрыўдзіць, выбачайце мне.
- б) Аленка збіраецца ісці у лес па ягады.
- в) Усю ноч гаварылі пра мінулае.
- г) Алесь быў старэйшы як сястра на два гады.

Да зместу

Тэма 4. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Пытанні

- 1. Характарыстыка гутарковага стылю.
- 2. Спецыфіка мастацкага стылю.
- 3. Асаблівасці навуковага стылю, яго асноўныя падстылі.
- 4. Жанравая разнастайнасць навуковага стылю.
- 5. Характарыстыка афіцыйна-справавога стылю, яго асноўных падстыляў.
- 6. Групы афіцыйна-справавой дакументацыі і асаблівасці іх афармлення.
- 7. Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці.

Заданні

62. Прачытайце тэксты і вызначыце, да якога стылю належыць кожны з іх. Назавіце выяўленыя ў кожным тэксце прыкметы адпаведнага стылю.

1. За рэчкаю жаўцеў поплаў: улетку – ад курачае слепаты, увесну – ад пяску, што наносіла вадою. І нехта пасыпаў яго попелам, каб расла трава. Па пяску слаўся падбел, цвіў белымі чачоткамі, як у рабіны, крываўнік, і гнала ўгору асот – увосень ён быў што абсыпаны ватаю: вецер нёс адтуль на наша поле лёгкія парашуты. За нерухомымі купамі вербаў, за маладым алешнікам на другім грудку бялелі атынкаваныя местачковыя хаты, чуўся нізкі сыраваты грукат цягніка, раптоўны крык гусей і тоўсты голас з рэпрадуктара, быдта гаварыў нехта высокі, велічынёю да неба (В. Адамчык. *Дзікі голуб*).

2.3 канца X ст. у Старажытнай Русі фарміравалася структура праваслаўнай царквы, якая ўключала Кіеўскую (пазней Кіеўскую і ўсяе Русі) мітраполію, каля 16–17 епархій, прыходы. У другой палове XIII–XV ст. за падначаленне ўсёй або часткі Кіеўскай мітраполіі сапернічалі некалькі дзяржаў. Сярод іх: Польшча з прэтэнзіямі на Галіцка-Валынскую

Русь, Вялікае Княства Літоўскае, у склад якога ўвайшлі землі Беларусі і Украіны, а таксама Вялікае Княства Маскоўскае (Уладзімірскае), якое імкнулася пашырыць уплыў на ўсе рускія княствы. Кантроль над мітраполіяй і даходы з яе намагаліся захаваць канстанцінопальскія патрыярхі. У акрэслены перыяд актывізавалася дзейнасць рымскіх пантыфікаў з мэтай зацвярджэння хрысціянства заходняй традыцыі сярод балцкага і ўсходнеславянскага насельніцтва ([Гісторыя Беларусі](#), 2018).

3. Дзяржава надае ўсім роўныя правы для ажыццяўлення гаспадарчай і іншай дзейнасці, акрамя забароненай законам, і гарантуе роўную абарону і роўныя ўмовы для развіцця ўсіх форм уласнасці.

Дзяржава гарантуе ўсім роўныя магчымасці свабоднага выкарыстання здольнасцей і маёмасці для прадпрыемальніцкай і іншай не забароненай законам эканамічнай дзейнасці.

Дзяржава ажыццяўляе рэгуляванне эканамічнай дзейнасці ў інтарэсах чалавека і грамадства; забяспечвае накіраванне і каардынацыю дзяржаўнай і прыватнай эканамічнай дзейнасці ў сацыяльных мэтах.

Нетры, воды, лясы складаюць выключную ўласнасць дзяржавы. Землі сельскагаспадарчага прызначэння знаходзяцца ва ўласнасці дзяржавы ([URL: https://president.gov.by/be/gosudarstvo/constitution](https://president.gov.by/be/gosudarstvo/constitution)).

4. Калі дадому прыехаў Коля, Стэфаніда, частуючы яго, здарожанага і нейкага зблажэлага, – адныя вялікія вочы на твары свецяцца, – спытала:

– Схуднеў ты, і што ж цябе ўзяло так?

– Ой, мама, ты кожны раз адно і тое – схуднеў.

А потым ужо асцярожна, каб не ўнаравіць, ціха перапытала:

– Людзі ж кажучь, што тамака ў горадзе ты прыжаніўся?

– Хто гэта кажа? Ці не Чабарэ часам? – дагадаўся ён.

– Ага, янэ.

– А хіба я табе не казаў, што жыву ў абшчазе?

– Як ты кажаш? Абшчага?

– Ну, абшчажыце, інтэрнат. Далі, калі пайшоў на новую работу.

– Як заробокі там?

– Лімон маю...

– А пра які гэта лімон ты кажаш?

Ён засмяўся:

– Ну, маці, ты даеш, ад жыцці адстала.

– Дзіва што, седзячы адна ў запечку.

– Лімонам цяпер называюць мільён грошай. Абясцэнліліся яны саўсім
(*В. Адамчык. Сон у калядную ноч*).

5. ...Па чорнай вадзе разбягаюцца кругі – відаць, там глыбока. Стыхія вабіць сваёй таямнічасцю: напэўна, з такой бездані некалі ўтварылася ўсё жывое. Ох, якая містыка: чалавек робіць крок і, здаецца, што зацягне яго бездань, але ж раптам на воднай паверхні з'яўляецца зялёная купка, потым яшчэ адна і яшчэ, пасля на ёй узнікае хатка, ля хаткі – кароўка. І разумееш: дык тут ёсць жыццё! Яно нараджаецца і аднаўляецца літаральна на нашых вачах, і гэта беларускае жыццё – такое пазнавальнае, блізкае, кранальнае. За ім назіраеш у Беларускім дзяржаўным тэатры лялек, смакуючы дэталі і захапляючыся філіграннай працай стваральнікаў спектаклю “Мроіва”. Бо гэта мастацкі цуд.

На нашых вачах фактычна ажывае колішняя вёска, – такія называюць зніклымі. Натуральны працэс, урбанізацыя, людзі едуць у горад. Але ж калі паглядзіш і падумаеш, то на такіх вёсках яшчэ нядаўна трымалася наша рэчаіснасць, імі сілкавалася жыццё. І самае галоўнае: яны можа і цяпер робяць сваю справу, таму што нічога не знікае зусім, нават калі пра самую вёску цяпер застаўся толькі ўспамін. І дзіва-дзіўнае: такія ўспаміны адгукаюцца ў нас, ці не ў кожным – адчуваеш гэта востра падчас спектаклю. Гэтыя ўспаміны даюць адчуванне лучнасці са сваім родам і магутны грунт пад нагамі, які можна назваць народаўтваральным ці краінаўтваральным ([Л. Цімошук](#)).

63. Размяркуйце жанры аднаведна стылю ўжывання: 1) навуковы, 2) афіцыйна-справавы, 3) публіцыстычны, 4) мастацкі, 5) гутарковы.

Праатакол, тэзісы, загад, запіска сябру, рэферат, аб'ява, прывілей, статут, частушка, даведнік, дыялог, рэпартаж, даверанасць, быліна, віншаванне, міф, эсэ, верш, акт, даведка, песня, інтэрв'ю, падручнік, загадка, анатацыя.

64. Перакладзіце на беларускую мову дзеерыслоўныя словазлучэнні, вызначыце іх стыльваю прыналежнасць.

Включая полученные данные, не нарушая условий договора, дополнив задание, зная историю, изучая особенности права, исходя из условий задачи, наблюдая за реакцией слушателей, управляя нагрузкой, не обратив внимания, не ограничивая движения, принимая во внимание, описав основные события эпохи, определяя законы существования, разместив в пространстве, учитывая результаты опроса.

65. Перакладзіце на беларускую мову адзін з тэкстаў з дадатка, вызначце яго стыль, назавіце стыльвыя рысы. Самастойна падбярыце тэкст іншага стылю, акрэсліце яго стыльвыя рысы.

Кантрольны тэст па тэме 4

1. Выберыце правільнае азначэнне паняцця стыль:

1) сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы склад, а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці або ў творах пісьменніка;

2) разнавіднасць звязнага маўлення, якая абслугоўвае асобную сферу зносін і кантралное адбор моўных сродкаў адпаведна зместу, мэце выказвання і ўмовам зносін;

3) словы, выкарыстанне якіх абмежавана тэрыторыяй распаўсюджвання ці родам дзейнасці людзей.

2. Адзначце, якога стылю не існуе ў сучаснай беларускай мове:

а) мастацкага;

б) публіцыстычнага;

в) гутарковага;

г) дыялектнага.

3. Якая з наступных асаблівасцей не характэрна тэкстам навуковага стылю:

а) лагічнасць;

б) доказнасць;

в) экспрэсіўнасць;

г) дакладнасць.

4. Якая лексіка не характэрна тэкстам навуковага стылю:

а) абстрактная лексіка;

б) жаргонная лексіка;

в) наменклатурная лексіка;

г) вузкаспецыяльная лексіка.

5. Адзначце, што не адносіцца да жанраў навуковага стылю:

а) рэферат;

б) аб'ява;

в) рэцэнзія;

г) падручнік.

6. Адзначце прымету, якая не характэрна афіцыйна-справавому стылю:

а) асобны падыход да матэрыялаў;

б) дакладнасць і лаканізм фармулёвак;

в) нейтральны тон выкладу;

г) ужыванне спецыяльнай тэрміналогіі.

7. Адзначце, што не адносіцца да жанраў афіцыйна-справавога стылю:

а) інтэрв'ю;

б) скарга;

в) рэзюмэ;

г) аб'ява.

8. Мова якога стылю вызначаецца наяўнасцю абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі, спецыфічных спалучэнняў:

а) мастацкага;

б) публіцыстычнага;

в) гутарковага;

г) дыялектнага.

9. Які стыль забяспечвае паўсядзённыя зносіны людзей, выкарыстоўваецца ў гутарцы са знаёмымі і блізкімі людзьмі:

а) мастацкі;

б) публіцыстычны;

в) гутарковы;

г) навуковы.

10. Мэта якога стылю – эстэтычнае ўздзеянне на слухача, чытача, гледача:

а) мастацкага;

б) публіцыстычнага;

в) гутарковага;

г) навуковага.

Да зместу

Тэма 5. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Пытанні

1. Асноўныя падстылі навуковага стылю.
2. Лексічныя асаблівасці навуковага стылю.
3. Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю.
4. Сінтаксіс навуковага маўлення.
5. Жанравая разнастайнасць навуковага стылю.

Заданні

66. Падбярыце навуковы артыкул гістарычнай (эканамічнай, юрыдычнай) тэматыкі і адкажыце на наступныя пытанні:

– Якія часціны мовы сустракаюцца ў дадзеным тэксце часцей, якія – рэдка ці зусім не адзначаюцца?

– Якія формы назоўнікаў, дзеясловаў і прыметнікаў пераважаюць?

– Якія сказы па мэце выказвання і па структуры сустракаюцца ў тэксце?

– Знайдзіце ў тэксце тэрміны і ахарактарызуйце іх.

67. Вызначыце, якія прадметы або з'явы названы паводле наступных прозвішчаў і ўласных імёнаў.

Дальтан (англійскі хімік і фізік); Аксель (нарвежскі канькабежац-фігурыст); Дызель (нямецкі інжынер); Морзе (амерыканскі вынаходнік); Цэльсій (шведскі астраном, фізік); Магелан (іспанскі і партугальскі мараплавец); Нобель (шведскі хімік, інжынер); Рэнтген (нямецкі фізік); Мендзялееў (рускі хімік, фізік, эканаміст, геалаг, тэхнолаг і інш.); Ватман (англійскі вынаходнік, фабрыкант); Рубік (венгерскі вынаходнік, скульптар, прафесар архітэктуры).

68. Якія з наступных тэрмінаў-назоўнікаў можна паставіць у форме множнага ліку і чаму? У якіх галінах навукі яны могуць выкарыстоўвацца?

Гліна, метал, насенне, вада, пясок, воск, мараль, грамадзянін, вадарод, кісларод, жыта, лён, торф, сумленне, цукар, малако, цэмент, калій, фосфар, класіцызм, паўстанне, бром, медзь, ртуць, адказнасць, хлеб, крэдыт, нафта.

69. Напішыце анатацыю на адзін з параграфуў ці раздзелаў з падручніка па вашай спецыяльнасці.

70. Падрыхтуйце рэцэнзію на навукова-папулярны артыкул ці кнігу. Для сувязі паміж часткамі рэцэнзіі можна выкарыстоўваць наступныя словы:

тэма, пытанне, праблема, задача, мэта, думка, ідэя, пункт погляду, пазіцыя, тэорыя, з'ява, заканамернасць, працэс, тэндэнцыя, асаблівасць, спецыфіка, адметнасць, уласцівасць, рыса, аргумент, доказ, сітуацыя, становішча, абставіны, умовы, вывад, вынік, заключэнне.

71. Падрыхтуйце для публічнага выступлення тэкст-разважанне на спецыяльнасці на тэму “З гісторыі навуковых адкрыццяў”.

Кантрольны тэст па тэме 5

1. Вызначце мэту навуковага стылю:

- а) уздзеінічаць на пачуцці людзей,
- б) паведамляць пра дасягненні навукі і тэхнікі,
- в) даносіць да чытача аргументаваную інфармацыю,
- г) афармляць юрыдычныя дзеянні асоб і дзяржавы.

2. Адзначце прыкметы навуковага стылю:

- а) строгая лагічнасць,

- б) афіцыйнасць,
- в) пафаснасць мовы,
- г) узнёсласць.

3. Адзначце якога падстылю навуковага стылю не існуе:

- а) навукова-папулярны,
- б) навукова-тэхнічны,
- в) навукова-літаратурны,
- г) навукова-вучэбны;.

4. Адзначце лексічныя сродкі, характэрныя для навуковага стылю:

- а) устарэлыя словы,
- б) памяншальна-ласкальныя словы,
- в) тэрміны,
- г) дыялектызмы.

5. Словазлучэнні *Чорнае мора, Рэч Паспалітая, Метрыка ВКЛ* адносяцца да:

- а) устарэлых,
- б) номенаў,
- в) тэрмінаў,
- г) дыялектызмаў.

6. Адзначце, што не адносіцца да марфалагічных асаблівасцей навуковага стылю:

- а) пераважаюць назвы паняццяў,
- б) абстрактныя і рэчыўныя назоўнікі,
- в) выкарыстанне займеннікаў *ён, яно, яны, мы*,
- г) пераважаюць ацэначныя прыметнікі.

7. Адзначце, што не адносіцца да сінтаксічных асаблівасцей навуковага стылю:

- а) пераважнае ўжыванне апавядальных сказаў,
- б) шырока сустракаюцца клічныя сказы, якія выражаюць пачуцці аўтара,
- в) перавага простых сказаў над складанымі,
- г) распаўсюджанасць пабуджальных сказаў.

8. Адзначце, што адносіцца да жанраў навуковага стылю:

- а) канспект,
- б) распіска,
- в) апавяданне,
- г) інтэрв'ю.

9. Адзначце правільнае вызначэнне тэрміна “даклад”:

- а) водзых аб навуковай рабоце або творы,

б) публічнае паведамленне, якое ўяўляе сабой разгорнуты выклад на пэўную тэму,

в) навуковае маўленне, якое служыць для тлумачэння з’яў, паняццяў, для выкладу абгрунтаванай думкі.

10. Адзначце правільнае вызначэнне тэрміна “цытата”:

а) гэта фраза, якая змяшчае асноўную інфармацыю аб аналізуемай працы,

б) даслоўная вытрымка з якога-небудзь тэксту ці літаральна перададзеныя чые-небудзь словы,

в) агульная характарыстыка навуковай работы без падрабязнага аналізу.

Да зместу

Тэма 6. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Пытанні

1. Падстылі афіцыйна-справавога стылю.

2. Лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя сродкі афіцыйна-справавога стылю

3. Паняцці “дакумент” і “службовы дакумент”. Функцыі дакументаў.

4. Групы афіцыйна-справавой дакументацыі.

5. Загаловак і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента.

6. Справавы ліст. Асаблівасці афармлення, класіфікацыя і кампазіцыя справавых лістоў.

7. Асаблівасці перакладу афіцыйна-справавых дакументаў на беларускую мову.

Заданні

72. Замяніце словы і словазлучэнні справавога стылю міжстылёвымі.

Ажыццяўляць кіраўніцтва, аказаць дапамогу, аказаць уплыў, давесці да ведама, даць згоду, звярнуцца з прапановай, мабілізаваць сілы, праявіць цікавасць, прыцягнуць да адказнасці, распачаць вытворчасць, правесці кансультацыю.

73. Растлумачце значэнні слоў, якія называюць розныя службовыя дакументы.

Абанемент, атэстат, дыплом, загад, інструкцыя, кантракт, ліцэнзія, дыплом, прэйскурант, рэзюмэ, сертыфікат, справаздача.

74. Перакладзіце наступныя асабовыя назоўнікі на беларускую мову і параўнайце словаўтваральныя суфіксы. Складзіце і запішыце 3–4 сказы з гэтымі словамі (на выбар).

Наниматель, изобретатель, вредитель, зритель, проситель, предводитель, целитель, надзиратель, победитель, воспитатель, властитель, служитель, собиратель, повествователь, печатник, председатель.

75. Складзіце і запішыце рэзюмэ для атрымання пасады:
а) настаўніка гісторыі; б) археолага; в) супрацоўніка музея (архівавасховішча); г) гарадскога суддзі; д) натарыуса; е) дырэктара прадпрыемства.

76. Перакладзіце словы і словазлучэнні на беларускую мову.

Адресат, виза, внутренний документ, входящий документ, дата, деловое письмо, досье, извещение, контрольный лист, корреспондент, описание, оригинал документа, подпись на документе, предложение, регистрационная карточка, сопроводительное письмо, факсимиле, нормативные документы, подлинник документа.

77. Напішыце характарыстыку на аднаго з прадстаўнікоў вашай групы. Пры напісанні тэксту прытрымлівайцеся наступнага плана:

1. Агульныя звесткі (прозвішча, імя, імя па бацьку, год, месца нараджэння).

2. Звесткі пра вучэбную дзейнасць (паспяховасць, да якіх вучэбных дысцыплін праяўляе асаблівую цікавасць, актыўны ці пасіўны на занятках).

3. Чым цікавіцца, захапляецца, да чаго мае здольнасці?

4. Як удзельнічае ў грамадскім і культурным жыцці групы, навучальнай установы?

5. Узаемаадносіны з калектывам групы.

6. Асаблівасці, рысы характару асобы.

7. З якой мэтай складзена характарыстыка?

78. Напішыце заяву з просьбай:

а) дазволіць датэрмінова здаць экзамены (назваць уважлівую прычыну); б) дазволіць перавод з дзённай формы навучання на завочную ў сувязі з сямейнымі абставінамі; в) працягнуць экзаменацыйную сесію (указаць уважлівую прычыну).

79. З якіх дзелавых папер маглі быць узяты наступныя выразы?

Адбудзецца сустрэча, прашу прыняць на пасаду, давяраю атрымаць, за справаздачны перыяд, упаўнаважваю распараджацца, дагаворныя бакі абавязаны, пастанавілі, з'яўляецца студэнтам, даводзім да вашага ведама.

Кантрольны тэст па тэме 6

1. Назавіце асноўную функцыю, афіцыйна-справавога стылю:

- а) абмен думкамі,
- б) пабуджальная функцыя;
- в) паведамленне інфармацыі,
- г) уздзеянне на думкі і пачуцці чытача.

2. Якую сферу не абслугоўвае афіцыйна-справавы стыль:

- а) юрыдычную,
- б) дыпламатычную
- в) гутарковую.

3. Адзначце, якога падстылю афіцыйна-справавога стылю не існуе:

- а) афіцыйна-бытавы,
- б) дыпламатычны,
- в) уласна заканадаўчы,
- г) адміністрацыйна-канцылярскі.

4. Адзначце словы, якія не ўжываюцца ў афіцыйна-справавым стылі:

- а) прапаную, давяраю, загадваю;
- б) падатак, мерапрыемства, парадак, спагнанне;
- в) суседка, бос, сакратарша, начальніца;
- г) бюджэт, камісія, канферэнцыя.

5. Адзначце, што не адносіцца да марфалагічных асаблівасцей афіцыйна-справавога стылю:

- а) мноства дзеясловаў-звязак або спалучэнняў з інфінітывам,
- б) назоўнікі, якія абазначаюць назвы пасад, прафесій, званняў, ужываюцца ў мужчынскім родзе,
- в) мноства мнагазначных слоў, сінонімаў і антонімаў,
- г) наяўнасць канцылярскіх штампаў.

6. У афіцыйна-справавых тэкстах не выкарыстоўваюцца:

- а) складаныя (складаназалежныя) сказы,
- б) апавядальныя сказы,
- в) клічныя сказы,
- г) пыталныя сказы.

7. Адзначце правільнае вызначэнне тэрміна “дакумент”:

- а) жанр афіцыйна-справавога стылю, які служыць для афармлення адносін паміж дзяржавай і яе грамадзянамі;
- б) адпаведным чынам складзеныя, падпісаныя і засведчаныя справавыя паперы, якімі афармляюцца розныя гаспадарчыя аперацыі, прававыя адносіны і дзеянні юрыдычных асоб і грамадзян;

в) аналіз і тлумачэнне грамадскага жыцця ў форме дакладна складзеных справавых папер афіцыйнага характару.

8. Якой групы дакументаў не існуе?

- а) арганізацыйныя,
- б) распарадчыя,
- в) структурныя,
- г) асабістыя.

9. Адзначце, што не адносіцца да рэквізітаў дакумента:

- а) дата дакумента,
- б) адрас арганізацыі,
- в) эмблема,
- г) план.

10. Якая якасць маўлення не ўласціва афіцыйна-справавому стылю:

- а) дакладнасць,
- б) вобразнасць і багацце,
- в) лагічнасць,
- д) правільнасць.

[Да зместу](#)

Тэма 7. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

Пытанні

1. Паняцце культуры маўлення і маўленчага этыкету.
2. Правільнасць маўлення і моўныя нормы.
3. Дакладнасць маўлення.
4. Лагічнасць маўлення.
5. Дарэчнасць маўлення.
6. Чысціня маўлення.
7. Багацце (разнастайнасць) і вобразнасць маўлення.
8. Маўленчы этыкет і культура зносін беларусаў.
9. Маўленчы этыкет і культура зносінаў у іншых краінах свету.

Заданні

80. Прачытайце словы, правільна расставіўшы націск. Пры сумненні звярніцеся да слоўніка.

Адкрыццё, алфавіт, выпадак, высокаразвіты, даследаванне, дыспансер, імя, жалюзі, занятасць, катал(о,а)г, кіламетр, к(о,а)ледж, крыху, л(а,о)гін, ласкавы, мысленне, на Беларусі, наспех, навіна, пасланец,

першыństwo, процівага, слабы, спіна, ступень, удалы, хаос, цяжар, шасі, шэсцьдзясят, эксперт.

81. Выпраўце памылкі ў наступных сказах. З якімі камунікатыўнымі якасцямі маўлення яны звязаны?

1) Высокі мастацкі густ і добрае веданне мовы дазвалялі Максіму пісаць грунтовыя і цікавыя артыкулы. 2) Ефрасіння Полацкая заснавала мужыцкі манастыр у Полацку. 3) Белазы – самыя магутныя машыны ў Еўропе, самыя эфектныя ва ўсім свеце. 4) Міхаська не ўмеў ляжаць з закрытымі вачыма. 5) Гліняная вуліца цягнулася да самай вёскі. 6) Ураджайныя глебы трэба ахоўваць. 7) Сёння адбудзецца добрае цёплае надвор'е без ападкаў. 8) Кожная лекцыя павінна паглыбляць кола ведаў студэнтаў. 9) Ініцыялы пішыце скарачана. 10) Характар у хлопца павольны. 11) Колісь прыйдзеца пакінуць гэты дом. 12) Кожны год мы набываем абаненты на цыкл трэніровак.

82. Выберыце са слоў у дужках тое, што патрэбна ўжыць для захавання дакладнасці маўлення.

1) Саюз, аб'яднанне на аснове дагаворных абавязацельстваў (альянс, альяс); 2) вельмі акуратны, дакладны (пунктуацыйны, пунктуальны); 3) адмаўленне існавання Бога, адмаўленне рэлігіі (атавізм, атэізм); 4) заснаваны на безагаворачным падпарадкаванні ўладзе, аўтарытэту (аўтарытэтны, аўтарытарны); 5) доўгая круглая палка, на якой прымацоўваецца сцяг (дрэўка, дрэўца); 6) варожае выступленне, нядобразычлівая выхадка (выпадак, выпад); 7) рабіць падарунак (дарыць, дараваць); 8) урачысты, званы вечар, прыём (раўт, раўнд); 9) сапраўдны нявыдуманы выпадак, з'ява, здарэнне (фактар, факт); 10) адчыніць што-небудзь зачыненае (расчыніць, рашчыніць).

83. Выявіце двухсэнсавасць або недакладнасць у сказах, выпраўце іх.

1. Патрабуецца на пастаянную работу супрацоўнік для аддзела, які мае вышэйшую адукацыю. 2. Часам птушка садзілася на галінку хвой, і тады з яе сыпаўся снег. 3. Бацька папрасіў сына прынесці свае кнігі. 4. Косцю прапанавалі працаваць на новым трактары, хоць ён нядаўна скончыў школу. 5. Сусед Васіля, калі ён параўняўся з ім, адразу загаварыў. 6. Гарачае прывітанне воінам-вызваліцелям Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. 7. Дзед убачыў ваўка, але ён не спалохаўся яго.

84. Перакладзіце найбольш ужывальныя ўстойлівыя спалучэнні з беларускай мовы на рускую (1) і з рускай на беларускую (2).

1. Гладкай дарогі і з лёгкім ветрыкам; маеш рацыю; на волю лёсу; як душа жадае; што мы маем да; ісці сваім парадкам; для прыліку; не ў гуморы; урэшце (нарэшце); як кажуць; што да мяне; годны павагі.

2. Оказать услугу; на самом деле; точка зрения; вступить в брак; в чём дело; принимать участие; задавать тон; на днях; ни в коем случае; разжиться деньгами; в другой раз; в этом году; недосуг; нет ничего удивительного; по вашей милости; первым делом; по крайней мере; один на один; на каждом шагу.

85. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Жёсткий вагон, жёсткая подушка, жёсткие волосы; кисть винограда, кисть руки, кисть художника; жарить мясо, жарить кофе, солнце жарит; верное решение, верный перевод, верная опора, верный друг; заключать договор, заключать в объятия, заключать брак, заключать в скобки; белорусское общество, общество любителей книг, гражданское общество; открыть книгу, открыть глаза, открыть зонтик, открыть дверь.

86. Прачытайце тэкст. Перакладзіце на беларускую мову. Назавіце асноўныя нормы і традыцыі беларускага этыкету.

Основополагающим принципом функционирования речевого этикета является принцип вежливости. Вежливость – это основное требование речевого этикета: речевой этикет существует для выражения, в общении вежливых отношений между собеседниками. Сдержанность, умеренность входят в понятие вежливости, но не исчерпывают его, когда речь идет о речевом этикете. Выражение вежливости в речевом этикете конкретизируется определенными требованиями к общению, совокупность которых и составляет речевой этикет; если эти требования реализованы в конкретном общении, о нем можно говорить, как об этикетном, т. е. как о таком, в котором соблюдены правила речевого этикета.

Правила речевого этикета могут быть подразделены на нормы и традиции.

Нормы речевого этикета – это обязательные для выполнения правила, невыполнение которых привлекает внимание окружающих и вызывает их осуждение. Примеры норм речевого этикета: со знакомым надо здороваться, за услугу надо благодарить, за проступок надо извиниться, нельзя перебивать собеседника, ругаться нецензурно и т. д.

Традиции общения (этикетные традиции) – это правила, которые не являются обязательными для соблюдения, но в силу тех или иных причин их принято придерживаться. Отступление от традиций общения,

пренебрежение ими тоже замечаются окружающими и тоже вызывают неодобрительную оценку, но менее категоричную и единодушную, чем в случае с нормами. Нередко несоблюдение традиций общения вызывает удивление, сожаление и др. Примеры этикетных коммуникативных традиций: принято разговаривать с попутчиками в длительной поездке, не следует выяснять отношения в присутствии детей и др. Нормы обычно описываются при помощи слова «необходимо», традиции – при помощи таких слов, как «принято», «обычно», «в большинстве случаев», «чаще всего» и др. (И. Стернин. *Русский речевой этикет*).

87. Падбярцыце да рускіх этыкетных формул беларускія аднаведнікі. Раскажыце, у якіх абставінах камунікацыі яны ўжываюцца.

Приятного аппетита! Рады приветствовать вас! Добро пожаловать! Как вы себя чувствуете? Как жизнь? Что слышно у вас? Разрешите выразить вам нашу признательность! Окажите любезность! Прошу прощения! Извините меня! Не беспокойтесь по этому поводу! Спокойной ночи! Счастливого пути! До скорой встречи!

88. Перакладзіце на беларускую мову фразы-маўленчыя стандарты, прынятыя дзелавых зносінах.

Я полагаю, что нашу беседу лучше всего начать с обсуждения... Я вполне разделяю вашу точку зрения на... Ваши условия в целом для меня приемлемы. Я буду очень признателен (благодарен), если... Мы очень рассчитываем на вашу помощь в... С вашей стороны будет очень любезно, если... Мне кажется, что этот вариант решения несколько преждевременен. Мы высоко ценим ваши усилия, но, к сожалению, вынуждены ответить отказом. Я хочу выразить искреннюю благодарность за то, что вы нашли время принять участие в нашем обсуждении. Думаю, что вы будете довольны своим решением.

89. Запішыце беларускія аднаведнікі да словазлучэнняў са словам дело.

То и дело, первым делом, неотложное дело, плотническое дело, иметь дело, между делом, дело хозяйское, ясное дело, в самом деле, а мне что за дело?

90. Перакладзіце на беларускую мову афарызмы рускіх пісьменнікаў. Як вы ацэньваеце наступныя пароды пра адносіны да слова і маўлення?

Знание точного значения слов и их различия между собой, хотя бы и самого лёгкого, есть необходимое условие всякого истинного мышления (В. Белинский); Правилу следуй упорно; чтобы словам было

тесно, мыслям – просторно (Н. Некрасов); Обращаться с языком кое-как – значит и мыслить кое-как (Л. Толстой).

Да зместу

Кантрольны тэст па тэме 7

1. Адзначце, што не з’яўляецца асноўнай камунікатыўнай якасцю маўлення:

- а) лагічнасць;
- б) чысціня;
- в) правільнасць;
- г) адназначнасць.

2. Якіх норм не вылучаюць у мове:

- а) фразеалагічных;
- б) пунктуацыйных;
- в) сінтаксічных;
- г) аманімічных.

3. У якім словазлучэнні парушаны нормы беларускай мовы:

- а) дзякаваць сястры;
- б) ісці па суніцы;
- в) думаць пра даклад;
- г) чатыры беларускія банкі.

4. У якім слове правільна пастаўлены націск:

- а) дакумэнт;
- б) э́ксперт;
- в) вы́сокаразві́ты;
- г) ха́ос.

5. Якому стылю у меншай ступені характэрна такая якасць, як дакладнасць:

- а) мастацкаму;
- б) навуковаму;
- в) публіцыстычнаму;
- г) афіцыйна-справавому.

6. Камунікатыўная якасць, якая ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі тэксту – гэта:

- а) лагічнасць;
- б) чысціня;
- в) правільнасць;
- г) дакладнасць.

7. Да нелітаратурных сродкаў, што парушаюць чысціню маўлення адносяцца:

- а) тэрміны;
- б) словы-паразіты;
- в) архаізмы;
- г) запазычанні.

8. Багацце маўлення ў найбольшай ступені уласціва:

- а) мастацкаму стылю;
- б) навуковаму стылю;
- в) публіцыстычнаму стылю;
- г) гутарковаму.

9. Маўленчы этыкет – гэта:

а) камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі;

б) уменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы, што дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі;

в) сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзін ва ўстойлівых сітуацыях зносін, а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормаў маралі.

10. Да слова “перапрашаю” сінонімам будзе:

- а) калі ласка;
- б) выбачайце;
- в) не разумею;
- г) запрашаю.

[Да зместу](#)

МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Пытанні да заліку

1. Мова як грамадская з’ява. Функцыі мовы.
2. Моўная карціна свету. Беларуская мова сярод іншых моў свету.
3. Узнікненне беларускай народнасці і старажытнабеларускай мовы.
4. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIV–XVI стст.
5. Стан беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.
6. Новая беларуская літаратурная мова пачатку XX ст. Палітыка беларусізацыі.
7. Беларуская мова на сучасным этапе (з 1990 г. да нашых дзён).
8. Лексічнае значэнне слова. Прамае і пераноснае значэнні слова. Мнагазначнасць слова.
9. Актыўная і пасіўная лексіка.
10. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.
11. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.
12. Асаблівасці тэрмінаў, іх адрозненне ад агульнаўжывальных слоў.
13. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства. Тыпы слоўнікаў.
14. Сутнасць, асаблівасці і тыпы білінгвізму.
15. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.
16. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы.
17. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы.
18. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы.
19. Паняцце стылю, агульная характарыстыка функцыянальных стыляў мовы.
20. Асаблівасці навуковага стылю.
21. Асноўныя жанры навуковай літаратуры.
22. Асноўныя прыкметы афіцыйна-справавога стылю.
23. Паняцце дакумента, класіфікацыя дакументаў.
24. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення.
25. Маўленчы этыкет і культура зносін.

[Да зместу](#)

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ І РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Азарка, В. У. Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метадыч. дапам. / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – 2-е выд., выпр., дап. – Мінск : БДПУ, 2005. – 207 с.
2. Антанюк, Л. А. Беларуская мова: прафесійная лексіка : курс лекцый / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў; – 3-е выд. – Мінск : Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь, 2005. – 240 с.
3. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метадыч. комплекс для студэнтаў нефілакл. фак. ПДУ / склад. і агул. рэд. С. А. Вялюга, А. І. Зянько. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 285 с.
4. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
5. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : курс лекцый / Т. І. Скікевіч [і інш.]. – Горкі : БДСГА, 2013. – 112 с.
6. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэб. дапам. / пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.
7. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэб. дапам. / пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – 262 с.
8. Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метадыч. дапам. для студэнтаў усіх форм навучання ўсіх спецыяльнасцей БДУІР / пад рэд. Ю. А. Сцепанчука. – Мінск : БДУІР, 2006. – 69 с.
9. Беларуская палеаграфія для спецыяльнасцей: 1-21 05 01 Беларуская філалогія, 1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць) : вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад. В. Э. Зіманскі. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2019. – 187 с.
10. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандраценя; пад рэд. А. А. Лукашанца. – 3-е выд., выпр. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 694 с.
11. Белорусская юридическая энциклопедия: В 4 т. / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2007–2013. – 4 т.
12. Бибило, В. Н. Теория государства и права. – Минск : Право и экономика, 2015. – 206 с.
13. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – 2 т.

14. Гісторыя Беларусі : дапаможнік. У 4 ч. Ч. 1. Ад старажытнасці да сярэдзіны XVI ст. / П. І. Брыгадзін [і інш.] ; пад рэд. П. І. Брыгадзіна, А. Г. Кахановскага, С. М. Ходзіна. – Мінск : БДУ, 2018. – 351 с.
15. Гончарова, Н. А. Юридические термины и афоризмы: латинско-русско-белорусский словарь / Н. А. Гончарова, М. Г. Антонюк. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2009. – 206 с.
16. Горупа, Т. А. Правовые основы формирования общего рынка Евразийского экономического союза и правовая система Республики Беларусь : монографія / Т. А. Горупа, Т. З. Шалаева ; Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина. – 2020. – 167 с.
17. Кісель, Т. А. Беларуская мова (прафесійная лексіка). Турызм і гасціннасць : вучэб. дапам. / Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Мінск : РІПА, 2020. – 148 с.
18. Культура маўлення : вучэб.-метад. комплекс : у 2 ч. / склад.: Т. А. Кісель, С. С. Клундук, Н. Р. Якубук ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.
19. Ламака, С. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб.-метад. дапам. для студэнтаў дзён., завоч. і дыстанц. формаў навучання / С. В. Ламака. – Мінск : БДУІР, 2006. – 78 с.
20. Лапкоўская, А. М. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб. дапам. / А. М. Лапкоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
21. Леванцэвіч, Л. В. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : метад. рэкамендацыі / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – 43 с.
22. Леванцэвіч, Л. В. Маўленчы этыкет і культура зносінаў: вучэб. дапам. / Л. В. Леванцэвіч. – Мінск : РИВШ, 2022. – 180 с.
23. Лепешаў, І. Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: практыкум : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 207 с.
24. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка : вучэб. дапам. для ВНУ / В. А. Ляшчынская. – Минск : ИВЦ Минфина, 2003. – 243 с.
25. Мартынов, А. И. Археология: Учебник /А. И. Мартынов. – 5-е изд., перераб. – М. : Высш. шк., 2005. – 447 с.
26. Маршэўская, В. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. В. Маршэўская. – Гродна, 2003. – 274 с.
27. Міхневіч, А. Я. Слоўка за слоўкам : алфавіт. давед. па культуры беларус. мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.
28. Прафесійнае маўленне гісторыка: камунікатыўны аспект : вучэб.-метад. дапам. / аўт.-склад. Н. Э. Шандроха. – Гродна : ГрДУ, 2007. – 234 с.

29. Русско-белорусский словарь: около 110 000 слов : в 3 т. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т языка и лит. им. Я. Коласа и Я. Купалы ; ред. А. А. Лукашанец. – 10-е изд., перераб. и доп. – Минск : БелЭн, 2012. – 3 т.
30. Слоўнік лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны) / уклад.: Я. І. Хвалей, У. В. Шарпіла. – Мінск : Парадокс, 2004. – 416 с.
31. Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. – Мінск : Сучас. слова, 1999. – 224 с.
32. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.
33. Трещенок, Я. И. История Беларуси: В 2 ч. Ч. 1. Досоветский период: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Я. И. Трещенок ; науч. ред. М. И. Матюшевская. – 2-е изд. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2004. – 296 с.
34. Тропов, И. А. История / И. А. Тропов. – 2-е изд., стер. – С.-П. : Лань, 2023. – URL: <https://e.lanbook.com/book/339053> (дата обращения: 04.01.2025).
35. Цімошык, Л. “Мроіва” пра Беларусь – і чаму мы яе так любім? // Звязда. – 2024. – 20 снежн. – URL: <https://zviazda.by/be/news/20241220/1734701591-mroiva-pra-belarus-i-chamutu-yaе-tak-lyubim> (дата обращения: 10.01.2025).
36. Шаўлюкоў, А. П. Міжнародныя стандарты фінансавай справаздачнасці : вучэбны дапаможнік. У 3 ч. Ч. 2. Рахункаводства па міжнародных стандартах у грамадска значымых арганізацыях / А. П. Шаўлюкоў. – Гомель : УА “Беларускі гандлёва-эканамічны ўніверсітэт спажывецкай кааперацыі”, 2016. – 408 с.
37. Шведаў, С. М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск : Сучас. слова, 2004. – 480 с.

[Да зместу](#)

ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ

⌚ **I.** Средними веками называют период с конца V в. н. э. (падение За-падной Римской империи) до рубежа XV–XVI вв.

Понятие Средневековья было введено гуманистами в 60–70-х гг. XV в. и неизбежно несло на себе отпечаток общественной мысли уже новой исторической эпохи – эпохи раннего Нового времени, с ее пафосом образованности, культурности, устремленности в будущее. С легкой руки европейских гуманистов, а затем и просветителей Средневековье стало восприниматься как темные времена забвения античных культурных традиций, как эпоха невежества и мракобесия, упадка и отсталости. Лишь в последние десятилетия этот односторонний взгляд стал преодолеваться. Современные ученые-медиевисты рассматривают эпоху Средневековья как сложный, внутренне неоднородный и противоречивый период в мировой истории.

Эпоху Средневековья можно условно разделить на ранний период (V–XI вв.), когда происходило формирование основных структур, характерных для Средневековья, и период классического Средневековья (XI–XV вв.), когда происходило максимальное развитие средневековых феодальных институтов и наметился их упадок (*[И.А. Тронев](#)*).

II. Последствия Великих географических открытий были многообразными:

- дальнейшее расширение представлений европейцев о мире, прогресс в естественных и гуманитарных науках;
- появление в Европе новых сельскохозяйственных культур (картофеля, томатов, кукурузы и др.), что способствовало разнообразию и улучшению питания европейцев;
- перемещение основных торговых путей из Средиземноморья в Атлантику и усиление экономических позиций Испании, Португалии, Англии, Голландии;
- «революция цен» в Европе в середине XVI – начале XVII вв. (усиленный рост цен на различные товары, прежде всего на продукты сельского хозяйства, что вело к укреплению экономических позиций торгово-предпринимательских слоев и подрывало позиции феодалов);
- складывание колониальной системы, что означало подчиненное положение одних стран Востока (источников дешевого сырья, рынка сбыта готовой продукции) перед капиталистическими странами Запада и попытки самоизоляции для других стран Востока (например, Японии);

- постепенное формирование сложной системы мировой торговли как способа установления экономических связей между различными расположенными далеко друг от друга странами и континентами;
- складывание емкого рынка сбыта в лице колониальных стран способствовало кризису цеховой организации ремесла в Европе и появлению капиталистических мануфактур, позволявших значительно увеличить объемы производимой продукции;
- угасание самобытных цивилизаций (например, майя, инков и др.);
- частичная христианизация открываемого европейцами мира;
- соперничество и столкновения европейских держав в борьбе за колонии ([И.А. Тронов](#)).

III. XVIII столетие получило название эпохи Просвещения – идейного движения, основанного на признании решающей роли разума и науки в познании и преобразовании окружающего мира, в том числе социальной жизни. Исторические корни Просвещения находятся в предшествовавшей ему эпохе, а само Просвещение явилось результатом крупных и многовековых трансформаций, происходивших в европейском сознании начиная с раннего Ренессанса, т. е. с XIV в.

Европейское просвещение было бы невозможным без секуляризации общественного сознания (преодоления сугубо теологической картины мира), без антропоцентризма и без научных достижений в области философии и естествознания. Но почему же тех принципов и идей, на которые опиралась культура Возрождения, не хватило для того, чтобы сформировать новую картину мира, отличающуюся от более ранней, средневековой?

Несмотря на поистине выдающиеся достижения деятелей эпохи Возрождения, им не удалось объяснить одно принципиально важное противоречие – человек является высшим (прекрасным и разумным) творением, но мир вокруг соткан из проблем, конфликтов, войн и других форм ожесточенной борьбы людей друг с другом. Получалось, что многовековая борьба за нравственное совершенствование человека на основе лучших образцов античной культуры никак не помогает усовершенствовать современное общество, сделав его справедливым, мирным и гармонично устроенным. Нерешенность этого противоречия привела к кризису идеологии Ренессанса и к поиску новых подходов к решению этой проблемы ([И.А. Тронов](#)).

IV. Этногенез – формирование новой, ранее не существовавшей этнической индивидуальности – принадлежит к числу наиболее сложных и трудных для изучения исторических процессов. Он задевает самые

глубинные, интимные чувства и интересы людей. Поэтому вокруг этой проблемы всегда возникает целый шлейф всевозможных домыслов. Она особенно часто вольно или невольно фальсифицируется.

Новые этносы всегда являются результатом сложных этнических взаимодействий. Они всегда возникают на стыках уже существующих этнических общностей. При этом обязательное условие – формирование устойчивых групп населения, связанных с обоими родительскими этносами и в то же время отличных от каждого из них. Только в таких группах возможно возникновение особого этнического самосознания по принципу: «мы от них, но мы не такие, мы сами по себе». Появляется оппозиция «мы – они», подсознательно ощущаемая как переживание кровного родства – исконно самой древней и глубинной связи в человеческом обществе.

Ранее уже отмечалось, что никакие этнографические и языковые отличия сами по себе не могут порождать особого этнического сознания. Этнографическое и языковое разнообразие является естественным состоянием общинно-родовой стадии развития, которую проходили все ранние этнические общности. «Что сельцо, то и словцо, что сторона, то и обычай», – до сих пор говорят в народе. По таким приметам еще и сегодня можно опознать коренных жителей той или иной местности.

Этнографические особенности воспринимаются не более, чем черты местного своеобразия. Наоборот, возникновение этнического самосознания придает местным чертам характер этнического признака. Как говорят этнологи, оно этнически маркирует ту или иную группу населения. Этническое самосознание – это вера, убеждение. Этноса нет до тех пор, пока многочисленная и достаточно устойчивая группа людей не будет сознавать и активно утверждать себя в этом качестве. Поэтому однажды возникшее этническое самосознание может пережить и традиционную культуру, и язык ([Я.И. Трещенок](#)).

V. Современный облик этнической карты Европы в основных чертах сложился в итоге Великого переселения народов. Оно было порождено сложным переплетением многих социально-экономических, политических и этнокультурных факторов массового передвижения европейских и азиатских племен в I тысячелетии н. э. Начавшись во II в., это движение в основном завершилось к VIII в., хотя последовательные – волна за волной – вторжения в Европу кочевых азиатских народов, которые можно считать заключительной фазой Великого переселения, продолжались и в последующие века, вплоть до татаро-монгольского нашествия в XIII в. В эту противоречивую и во многом для нас еще темную эпоху – эпоху крушения античной рабовладельческой системы и разложения

родоплеменного строя на громадной варварской периферии античного мира – завязалась предыстория белорусского народа.

Мы не можем еще точно сказать, когда в Средней Европе сложилась совокупность близкородственных племен – носителей своеобразной земледельческой культуры, которые впоследствии стали известны под именем славян. Известно лишь, что это произошло задолго до нашей эры. Славяне говорили на очень близких между собой диалектах единого общеславянского языка, представление о котором могут дать древнейшие памятники старославянского письменного языка — первоначально общего письменного языка всех славян. Этот язык затем в течение многих веков использовался восточными и южными славянами.

Само собирательное самоназвание «славяне» означало «люди слова», в отличие от «немцев», иноязычных иноплеменников, речь которых была непонятна славянам. Такие люди были для них «немыми». Вплоть до петровской эпохи на Руси «немцами» именовали не только германцев, за которыми закрепился этот этноним, но и всех европейцев-неславян ([Я.И. Трещенок](#)).

VI. Неолит – последний период каменного века. Начало его в Евразии относится к VI тысячелетию до н. э. и связано с появлением керамики. Факт этот достаточно условный, но имеет значение как рубеж в материальном производстве, остальной каменный инвентарь ранней поры неолита не везде отличается от мезолитического.

В неолите в северном полушарии природа приобретает более устойчивый, чем в мезолите характер и облик, близкий современному. Вдоль берегов Ледовитого океана простиралась тундра, южнее — лесотундра, от Балтики и до Тихого океана протянулась полоса лесов, южнее которых лежали лесостепи и степи. В каждой растительной зоне развивался соответствующий животный мир.

С неолитом связаны коренные изменения в способе производства, получившие название неолитической революции, и целый ряд новаций, которые стали достоянием человечества.

На юге России, частично в Средней Азии, Закавказье, Украине и Молдове в эпоху неолита люди перешли к производящим формам хозяйства – земледелию и животноводству. Еще в мезолите началось приручение животных и был накоплен необходимый опыт по селекции растений. Однако хозяйство многих племен, живших в неолите, оставалось присваивающим, основу его составляла охота, рыбная ловля и собирательство.

Неолит – эпоха использования всех предшествующих достижений в обработке камня (пластинчатая техника, а в ряде мест и микролитическая,

техника скола и отжимная ретушь) и время новых приемов обработки камня и дерева: шлифования, сверления, пиления, полирования (*А.И. Мартынов*).

VII. Академиком Б.А. Рыбаковым был исследован княжеский замок XI в. в Любече. Раскопки показали, что в IX в. на месте ранее существовавшего славянского поселения возник небольшой городок. Во второй половине XI в. на горе появился укрепленный деревянный замок, внутри – княжеский двор. От города крепость отделял сухой ров, через который был переброшен подъемный мост. Стены замка были выстроены в виде двух рядов укреплений. Внутренний ряд образовывали жилые клетки, в которых обитала челядь. Внешнее укрепление состояло из высокого забора. Плоские кровли внутренних жилищ-клетей служили боевой площадкой для защитников. Вдоль стен были вкопаны большие медные котлы для «вара» – так называли кипяток, которым во время осады поливали врагов.

Чтобы попасть внутрь крепости, надо было проехать мостовую башню с воротами. Далее шла мощенная бревнами дорога, которую окружали высокие стены. Дорога вела вверх, к главным воротам с двумя башнями для стражи, тоннелем и тремя заслонами, которые в любую минуту могли преградить путь врагу. За воротами находился небольшой дворик, где были устроены всевозможные кладовые для хранения припасов. В глубине двора размещалась башня – самое высокое сооружение замка. В подвалах замка были устроены ямы для зерна и воды. Дворец князя – центральное строение – представлял собой трехъярусное здание с тремя высокими теремами. Парадным был второй этаж, где жил князь. Там располагалась большая княжеская палата и широкая галерея – сени. В замке имелась небольшая церковь (*А.И. Мартынов*).

VIII. Поселения – общее название целой группы археологических памятников, связанных с жизнью людей в прошлом. В зависимости от эпохи и характера деятельности людей они различны. Среди них выделяются собственно поселения, расположенные, как правило, на приречных террасах, берегах озер или древних водоемов, которых сейчас нет. Эти места содержат следы от жилищ и хозяйственной деятельности. По условиям расположения они либо открытые, не имеющие никаких специально сделанных укреплений, либо использующие только естественные особенности ландшафта (удобная береговая терраса, возвышение, овраги, ручьи, естественно закрытые пещеры в горной местности).

Древние поселения, окруженные валами, рвами, содержащие остатки укреплений, – это городища. Они появились в эпоху бронзы и характерны для последующих эпох.

Древние города – особый вид археологических памятников. Известны превратившиеся в археологические памятники города Древнего Египта, столица Древней Персии – Персеполь, Мохенджо-даро в Индии, город Ромула в Риме, Старая Ниса – один из центров Парфии, раннегородские комплексы эпохи бронзы в Средней Азии; погибшие, превратившиеся в археологические памятники города средневековья – Старая Рязань, Любич, Старая Ладога и др. Сюда же относятся представляющие археологическую ценность ныне существующие города и укрепленные части городов – цитадели, крепости и пространство внутри них (*А.И. Мартынов*).

 I. ЕАЭС осуществляет свою деятельность в соответствии со ст. 3 Договора на основе следующих принципов: уважение общепризнанных принципов международного права, включая принципы суверенного равенства государств – членов и их территориальной целостности (вытекают из принципа справедливости признания приоритетными в ЕАЭС общепризнанных принципов международного права при одновременном равенстве государств – членов ЕАЭС); уважение особенностей политического устройства государств – членов (свобода государств – членов в вопросах политического устройства, хотя данный принцип, на наш взгляд, имеет косвенное отношение к экономической интеграции); обеспечение взаимовыгодного сотрудничества, равноправия и учета национальных интересов сторон (свобода и одновременно равенство государств – членов в вопросах экономического сотрудничества); соблюдение принципов рыночной экономики и добросовестной конкуренции (свобода и равенство участников экономического оборота); функционирование Таможенного союза без изъятий и ограничений после окончания переходных периодов (равенство государств – членов в рамках Таможенного союза) (*Т.А. Горупа, Т.З. Шалаева*).

II. В Республике Беларусь по структуре государственные информационные ресурсы в текущий момент времени подразделены на: базовые; республиканские; региональные (территориальные).

Базовыми государственными информационными ресурсами являются ресурсы, предназначенные для общего использования всеми субъектами информационных отношений в пределах своей компетенции. На 1 марта 2017 г. в перечень базовых государственных ресурсов включены: Единый государственный регистр юридических лиц и

индивидуальных предпринимателей; Информационные объекты автоматизированной системы «Паспорт»; Единый государственный регистр недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним и др.

Республиканскими государственными информационными ресурсами являются ресурсы, создаваемые республиканскими органами государственного управления – владельцами республиканских государственных ресурсов при реализации ими своих полномочий. В состав республиканских государственных информационных ресурсов входят государственные ресурсы: из состава государственных кадастров, регистров, реестров, классификаторов; обладающие информацией о нормативных правовых актах; содержащие социальную и финансово-экономическую информацию (статистика, здравоохранение, демография, образование, сельское хозяйство, информация о чрезвычайных ситуациях, природных и техногенных катастрофах, другие государственные ресурсы профессиональной или тематической направленности).

Региональными (территориальными) государственными информационными ресурсами являются информационные ресурсы, создаваемые местными исполнительными и распорядительными органами – владельцами региональных (территориальных) государственных ресурсов при реализации ими своих полномочий. В состав региональных (территориальных) государственных ресурсов входят государственные ресурсы, содержащие социальную, финансово-экономическую и иную информацию, необходимую для осуществления государственного управления на уровне административно-территориальных единиц. Региональные (территориальные) государственные информационные ресурсы в соответствии с областью их действия могут являться источниками первичного учета и идентификации информационных объектов базовых и (или) республиканских государственных ресурсов (*Т.А. Горупа, Т.З. Шалаева*).

III. В истории евразийской интеграции Единое экономическое пространство впервые официально определено в Договоре о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве от 23.12.1999 года.

Формально-юридический анализ категории «единое экономическое пространство» позволяет определить его такие признаки, как наличие сходных (сопоставимых) и однотипных механизмов регулирования экономики на территориях всех государств – членов и наличие единой инфраструктуры.

Механизм, позволяющий построить сходность и однотипность регулирования экономики, должен базироваться на рыночных принципах

развития экономики и использовать правовые средства гармонизации и унификации законодательства государств-членов.

В свою очередь общепризнанные принципы рыночной экономики (свобода предпринимательской деятельности, равноправие всех субъектов хозяйственной деятельности независимо от форм собственности, стимулирование добросовестной конкуренции и др.) государства-члены ЕАЭС должны последовательно реализовывать в национальных законодательствах. Однако степень государственного вмешательства в национальную экономику государств – членов ЕАЭС существенно различается по некоторым позициям, поэтому однотипность и схожесть регулирования здесь может быть выработана и за счет использования принципов деятельности Всемирной торговой организации (ВТО), закрепленных в Генеральном Соглашении по тарифам и торговле и Генеральном Соглашении по услугам. Вышеназванные Соглашения определяют принципы международной торговли товарами и услугами, устанавливают приоритеты в соотношении международных норм, направленных на либерализацию торговых отношений, и национальных норм, преследующих протекционистские цели защиты своих производителей товаров, услуг в условиях рыночной экономики ([Т.А. Горупа, Т.З. Шалаева](#)).

IV. Необходимо различать следующие виды источников права:

биологический источник, т. е. особенности жизнедеятельности человека, которые отразились на его потребностях, интересах, мотивации поведения;

материальный источник, т. е. материальные условия жизни людей, обусловленные соответствующим уровнем цивилизации общества;

социальный источник, т. е. общественные отношения, предполагающие удовлетворение потребностей и наличие ценностей социального характера (неприкосновенность частной жизни, достоинство человека, презумпция невиновности и т. д.).

Именно из этих источников, из условий жизни людей и возникало право, их постоянное развитие и есть генезис права.

Сообразно жизненным условиям людей принято выделять источники права в материальном, идеологическом и юридическом смысле.

Источником права в материальном смысле являются общественные отношения, особенности материальных условий жизни общества, системы экономико-хозяйственных связей, форм собственности. Источники права в идеологическом смысле – правосознание, правовые учения, доктрины и т. п. Источником права в юридическом смысле являются формы, в которых право выражается, объективируется. Именно в данном аспекте понятия

формы и источника права могут совпадать по своему значению ([В.Н. Бибило](#)).

V. Слово «доктрина» (от лат. *doctrina*) – учение, научная теория, система научных взглядов, руководящий принцип.

В отличие от политических, экономических, идеологических, военных и иных доктрин, охватывающих собой соответствующие сферы жизни общества, правовая доктрина распространяется только на юридическую сферу. В пределах данной сферы правовая доктрина оказывает определенное воздействие на правотворческий, правоприменительный и правоохранительный процессы.

В античные времена наиболее выдающимся юристам предоставлялось право давать разъяснения, обязательные в дальнейшем для судов. В английских судах трактаты известных юристов были источниками права, на которые широко ссылались. Этот источник права существует и в настоящее время, в особенности в мусульманских государствах.

И все же в настоящее время мнения ведущих ученых-юристов в большинстве правовых систем не образует право в собственном смысле слова. Однако законодатель учитывает те тенденции, которые фиксируются в доктрине ([В.Н. Бибило](#)).

VI. Государственный суверенитет. Непременным атрибутом государства является государственный суверенитет. Страна, не обладающая этим признаком, является колонией либо доминионом другого государства.

Понятие «государственный суверенитет» появилось в Средние века для отграничения государственной власти от церковной власти.

Суверенитет, как свойство государственной власти, заключается в ее верховенстве, самостоятельности и независимости.

Верховенство государственной власти означает, что государственная власть: 1) распространяется на все население государства; 2) является наиболее сильной властью по сравнению с другими видами социальной власти; 3) может отменить всякое проявление другой социальной власти, если она нарушает закон; 4) обладает принудительной силой, которой не располагает другая социальная власть (армия, полиция, милиция, тюрьма и т. д.).

Самостоятельность государственной власти означает, что она решает свои дела как внутри страны, так и за ее пределами, не прибегая к помощи других государств или других видов социальной власти (общественных движений, религиозных организаций и т. д.).

Независимость государственной власти проявляется в признании данного государства равноправным субъектом международных отношений, невмешательстве других государств во внутренние дела данного государства (*В.Н. Бибило*).

VII. Городское право возникло в связи с развитием городов и отражало свободы жителей городов, регулируя отношения между жителями города и владельцами городских земель (феодалами, князьями, епископами и др.).

Городское право упорядочивало городскую жизнь его жителей, предоставляя им возможность осуществлять самоуправление путем введения принципа представительного правления. Нормы городского права определяли права и обязанности жителей города.

Одной из форм городского права являлась *хартия*, которая оформлялась письменно. При принятии хартии необходимо было заявить о создании города и определить, как город будет управляться, а также определить льготы, которые дарует горожанам владелец земли.

Существовала и такая форма городского права, как городские законы, которые закреплялись в отдельном документе и имели различные названия (статут, постановление, привилей, указ и т. д.). Они хранились в городской управе.

Нормы городского права заимствовались у городов, которые в наибольшей мере упрочили городское право, например Магдебург. Магдебургское право было широко распространено в Великом княжестве Литовском, многие города которого получили грамоты на его применение (*В.Н. Бибило*).

VIII. Правопорядок – это результат законности в обществе, выражающийся в таком поведении субъектов права, которое согласуется с правом и обеспечивает общественный порядок в обществе, государстве.

Правопорядок имеет социально-правовую природу, которая определяется деятельностью человека. Его цели – обеспечение эффективного поступательного развития общества, целенаправленная координация всех видов общественных отношений в интересах реализации идей социальной справедливости.

Свойства правопорядка: выступать следствием функционирования права и законности; юридически оформлять фактически сложившуюся систему общественных отношений как итог действия норм права; обеспечиваться государством; создавать условия для реализации людьми своих субъективных прав и законных интересов.

Необходимо различать понятия «правопорядок» и «общественный порядок». Они тесно связаны между собой. Эти понятия отражают фактически сложившийся результат упорядоченности общественных отношений, имеют юридическую форму выражения и носят нормативный характер. Однако между ними есть различия. Они отличаются разной социально-нормативной основой. Если для общественного порядка требуется вся совокупность существующих в обществе правил, содержащихся в социальных нормах, то для правопорядка необходима реализация права и законности. Они не совпадают также по своему происхождению. Правопорядок возник вместе с правом и государством. Общественный порядок был присущ и догосударственным формам общества. Поэтому правопорядок и общественный порядок соотносятся как часть и целое.

Укреплению законности и правопорядка способствуют демократические преобразования в обществе, контроль народа за реализацией законов.

Основные пути укрепления законности и правопорядка: 1) правовое воспитание населения; 2) профилактика правонарушений; 3) юридическая ответственность за нарушение норм права ([В.Н. Бибило](#)).

[Да зместу](#)

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)
Электронны вучэбна-метадычны комплекс
Складальнікі: Кісель Таццяна Аляксандраўна,
Якубук Наталля Раманаўна

[Да зместу](#)